

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Påvirkning udefra

Indvandring og indflydelse i
dansk landbrug 1750-2000

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT 2002:1

Forord

I dagene 20.-21. september 2001 afholdt Landbohistorisk Selskab et seminar om indvandrere i og inspiration udefra til dansk landbrug. Seminaret var støttet af Landbohistorisk Selskabs støttekreds.

Nogle af indlæggene har vi valgt at gengive i dette nummer af Bol og By. Indlæggene bringes dels i den form de blev holdt på seminaret, dels i en form der er blevet yderligere bearbejdet af oplægsholderne.

Dan Charly Christensen sætter i sin artikel »Blinde pletter« spørgsmålstegn ved mange af de gængse opfattelser omkring den store reformperiode i slutningen af 1700-tallet. Var den danske revolution så dansk som det påstås? Eller kom inspirationen gennem ideer og teknologioverførelse fra Frankrig og England? Artiklen giver svar på nogle af spørgsmålene, men rejser også nye.

Men det var ikke kun ideer og teknologi der blev overført fra Europa til det danske landbrug. Kartoffeltyskerne på Frederiks Hede og Randbøl Hede er et eksempel på en tidlig indvandring af arbejdskraft. Tyskerne blev budt på vanskelige vilkår, hvilket bliver beskrevet af Niels Kayser Nielsen. Denne statsligt styrede

indvandring var alt for dårligt forbedret og først langt inde i processen så man vanskelighederne. For eksempel tyder meget på, at tyskerne mere kastede sig over kartoffeldyrkningen af nød end noget andet.

Men ikke al indvandring har været planlagt. De polske sæsonarbejdere – eller vandrearbejdere, som de blev kaldt – er nok den mest talrige indvandrergruppe i det danske landbrug i nyere tid. Polakkernes historie er velkendt – ikke mindst de næsten umenneskelige forhold der blev givet dem på de større proprietær- og herregårde som roearbejdere. Georg Nellesmann trækker i sin artikel de lange linier op om de polske indvandrere, der i første omgang kun var tænkt som gæstearbejdere. En del blev dog, klarede sig igennem, men måske forståeligt blev deres efterkommere ikke beskæftiget ved landbruget.

Den nutidige debat om indvandring til det danske landbrug har især drejet sig om hollændere. Lone Jeppesen og Mogens Rostgaard Nissen har som specialestudierende ved Københavns Universitet foretaget en undersøgelse blandt ca. 200 hollandske landmandsfamilier i Danmark. I

deres artikel har her valgt at fokusere på de myter der omgiver disse familier. Lever hollænderne f.eks. op til deres ry? Er de mere arbejdsomme? Foretrækker de egne foderblandinger til deres kvæg? Er de gode til at integrere sig i Danmark? Dette og mere gives der svar på i artiklen, der også lader hollænderne selv være talerør.

Men hvad er baggrunden i det hele taget for at hollændere vælger at forlade deres hjemegn? Mari Smits fra Universitetet i Haag har igennem flere år beskæftiget sig med hollandsk udvandring fra 2. Verdenskrig til i dag. Han beskriver i sin artikel baggrunden for udvandringen, nemlig de landbrugspolitiske og økonomiske forhold i Holland frem til i dag. Men medens 1940- og 50-ernes emigration fortrinsvis gik til Canada, vælger mange hollændere nu Danmark, fordi det er tæt på hjemlandet og fordi det i højere grad ligner det de kender. Mari Smits mener tillige at emigrationen fra Holland vil fortsætte, men at der nok kommer nye østlande ind som mulige destinationer.

Men langt fra alle oplever indvandringen til det danske landbrug som noget rent positivt. Marlies Bierema-Bos fortæller i sin artikel levende om

sin tid som nydansker, som landmandskone på Samsø; om hvor svært det er at bosætte sig i et fremmed land, om sproget, arbejdet, drømmen og forhåbninger, der brast. Her er det indvandrerens selv der varmt og belærende fortæller. Ikke statistikker og videnskabelige undersøgelser.

Indvandring er blevet et af de helt store emner i dagens samfundsdebat. Bol og By skal ikke være forum for denne debat, men vi finder det spændende at belyse hvordan indflydelse udefra har påvirket dansk landbrug og hvordan det er gået de indvandrede, der igennem århundreder er kommet til Danmark og har valgt landbruget som erhverv. Mærkeligt nok er kun en forsvindende lille del af de seneste årtiers flygtninge og indvandrere blevet beskæftiget ved landbrug; når man ser bort fra de hollandske indvandrere. Det er underligt, da mange af indvandrerne netop kommer fra landområder. Man kunne måske have fået en bedre integration for nogle indvandrere i mindre samfund og med beskæftigelse i gartneri eller landbrug med specialproduktion.

Vi håber med dette nummer af Bol og By at vise, at indvandringens historie også er landbohistorie.

Blinde Pletter

– Et essay om de danske landbrugsreformer og den europæiske agrarrevolution

Af Dan Ch. Christensen

“The Agricultural Revolution was a European event,
whose filiations are very interesting to trace.»

Marc Bloch.¹

Var de danske landbrugsreformer i Oplysningstiden en udløber af den agrare revolution i de to dominerende vesteuropæiske lande, Frankrig og England, som jeg har argumenteret for i *Det Moderne Projekt*, eller skal de forstås som en i alt væsentligt indrestyret dansk proces? Spørgsmålet er afgørende for at forstå det moderne Danmarks økonomiske og politiske orientering. Holder tesen om den indrestyrede udvikling, kan vi fortsætte traditionen fra de hidtidige samlede Danmarkshi-

strier, som – bortset naturligvis fra de udenrigspolitiske afsnit – skrives på grundlag af danske arkivfonde. Er landbrugsreformerne derimod et produkt af vesteuropæisk idé- og teknologioverførsel, bliver den nationale afgrænsning af dansk historieskrivning meningsløs. I stedet rejser sig spørgsmålet om hvordan Oplysningsens radikale transformation af det danske samfund bragte os i selskab med vesteuropæiske demokratier, og ikke med mere eller mindre autoritære systemer øst for Elben.

Dan Ch. Christensen, født 1941, lektor i historie ved RUC siden 1972. KUs guldmedalje for prisafhandlingen »En analyse af hovedpunkter i forfatningsdiskussionen i Danmark 1830-1848« (1970, upubl.). Andre publikationer: *Grundtvig og Industrialismen*, 1983, *European Historiography of Technology* (red., 1993), *Det Moderne Projekt. Teknik & Kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850* (disp., 1996, herefter DMP), *Styrtet ned* (Frihedsmuseet 2000), samt artikler i antologier og internationale tidsskrifter, bl.a. i *Annals of Science* 52, 1995, *Centaurus* 37, 1994, *Middelalderens Danmark* (1999), *Guldalderhistorier* (1996), *Krydsfelt* (2000), *BOL & BY* 1991:2 og 1998:1.

Denne artikel er en udvidelse af et foredrag på Landbohistorisk Selskabs seminar 20.-21. september 2001 i Tisvildeleje om europæisk indflydelse på dansk landbrug.

Disposition

- A. Transformationens radikalitet og relevans.
- B. Kom transformationen fra oven eller fra nedent? Den nødvendige sondring mellem landboreformer og modernisering (definitioner heraf).
- C. Kom transformationen indefra eller udefra? Modernisering som teknologioverførsel.
- D. Var teknologioverførslen fra Storbritannien ledsaget af fysiokratisk ideologi fra Frankrig (definition af fysiokratisme som Oplysningens politiske økonomi)?
- E. Dansk fysiokratisme fra Sneedorff til Dreusen, herunder Seips teori om den opinionsstyrede enevælde.
- F. Den konkurrerende teori om tysk kameralisme (senmerkantilisme) og definition af dansk kameralisme.
- G. En diskussion om transformationens kronologi.
- H. Relevansen af teorien om dansk fysiokratisme.

A. Transformationens radikalitet og relevans

Det 18. århundredes sidste halvdel er i Europa kendt for tre revolutioner: den agrare og den industrielle og den politiske. De to første med udgangspunkt i Storbritannien, den sidste i den amerikanske uafhængighedserklæring 1776 og den franske revolution 1789. Alle tre var iklædt af Oplysningens idéer.

Det 18. århundredes sidste halvdel

er i Danmark kendt for landboreformer og opinionsstyret enevælde. Var der tale om indflydelse udefra? Skete der et brud i Danmarkshistorien – eller var der kontinuitet? Var der en opposition til enevældens merkantilisme, tilhængere og modstandere af agrare og politiske reformer? Er periodens Danmarkshistorie en fortælling om konsensus eller om konflikt?

Der er blevet argumenteret for begge opfattelser. Perioden fra Moltkes åbning for Oplysningens sluser i 1755 og nedsættelsen af den lille landbokommission i 1757, Struensees magtovertagelse i 1770 og henrettelse to år senere, Guldbergperiodens reaktion og statskuppet i 1784 med en intensivering af reformlovgivningen frem til indskrænkningen af pressefriheden i 1799 kan skildres som en serie magtkampe mellem skiftende konstellationer, men man kan også vælge at betone kontinuiteten. Reformprocessen gik jo ikke i stå, selv om den skiftede tempo og intensitet, i perioden 1756-1819. Nyere historikere som Finn Stendal Pedersen og Ole Feldbæk foretrækker kontinuitetsperspektivet.²

Man kan også vælge at betone brud og konflikt-perspektivet. Man kan også som f.eks. Edvard Holm vælge at dramatisere nogle karakteristiske forskelle mellem enevældens politik i det 18. århundredes to halvdele.³ På den ene side forskelle mellem statskirken, ortodoksien og pietismen, statsdirigismen, kornmonopol, er-

hvervsprivilegier og statsmanufakturer, populationisme, fæstebondens og herremandens gensidige afhængighed, landsbyernes dyrkningsfællesskab og stavnsbånd. Og på den anden modernisering af økonomien og politikken i århundredes anden halvdel, der var kendetegnet af en række nyskabelser, hvoraf de vigtigste måske var Oplysning (naturfilosofi og naturen), markedsøkonomi, private investeringer (især i landbruget), stop for oprettelse af nye laug, produktionens individualisering for både herremand og (fæste-)bonde, ophævelsen af landsbyfællesskab, kornmonopol og stavnsbånd, salg af statsmanufakturer, oprettelse af frivillige (patriotiske) selskaber, det civile samfunds initiativer vis-a-vis enevælden, pressefrihed, debat om menneskerettigheder og opinionsstyret enevælde.

Disse forskelle finder jeg så markante, at jeg vælger at se perioden 1750-1800 som et moderne gennembrud med langsigtede konsekvenser for den danske udvikling. At det ikke kom af sig selv, indefra, uden sværdslag, men som en dramatisk kamp om idéer og interesser, har jeg argumenteret for i *Det Moderne Projekt*. Jeg har skildret denne transformation som et skifte i økonomisk, politisk ideologi fra merkantilisme til fysiokratisme, og har herved påkaldt mig en række kritiske indvendinger fra kolleger, som ser udviklingen som en indre, selvgroet proces og derfor sætter spørgsmålstegn ved, om fysiokratismen i det hele taget spillede

den betydelige rolle for transformationen, som jeg tillægger den. Alternativt ser mine kritikere det senere 1700-tal som domineret af senmerkantilistisk eller kameralistisk fælles tankegods.

Uenigheden har vide konsekvenser. Var transformationerne gradvise indre udviklinger, og var kongeriget selvforsynende med idéimpulser, behøver vi ikke gøre os ulejlighed med at efterspore inspiration udefra, f.eks. fra Storbritannien og Frankrig. Den dansk-norske helstat delte kameralistisk tankegods med en række tysktalende, centraleuropæiske stater, hævdes det, men i så fald må man undre sig over, at man dér ikke finder vidtgående landbrugsreformer som hos os, men øst for Elben en statsprivilegeret storgodsdrift med uselvstændige småbønder, hvilket blokerede for en demokratisk udvikling.

Men det er ikke det eneste problem, den indrestyrede kameralismeteori løber ind i. Forfægter man nemlig, som f.eks. Feldbæk, en tese om, at de danske landbore reformer kom både indefra og nedefra (ikke statsdirigeret), samtidigt med, at man antager kameralismen som deres ideologiske ophav, havner man i en selvmodsigelse, fordi kameralismen (i (sen-)merkantilistisk forstand) som bekendt opererede ovenfra. Betragter man derimod fysiokratismen som idégrundlaget til den danske moderniseringsproces, får man en mere

harmonisk forening af de rejste problemstillinger, idet den placerer initiativet til forandringer i det civile samfund, samtidig med at den knytter den politiske og økonomiske samfundsudvikling i Danmark tættere til de begyndende demokratiske strømninger i Vesteuropa.

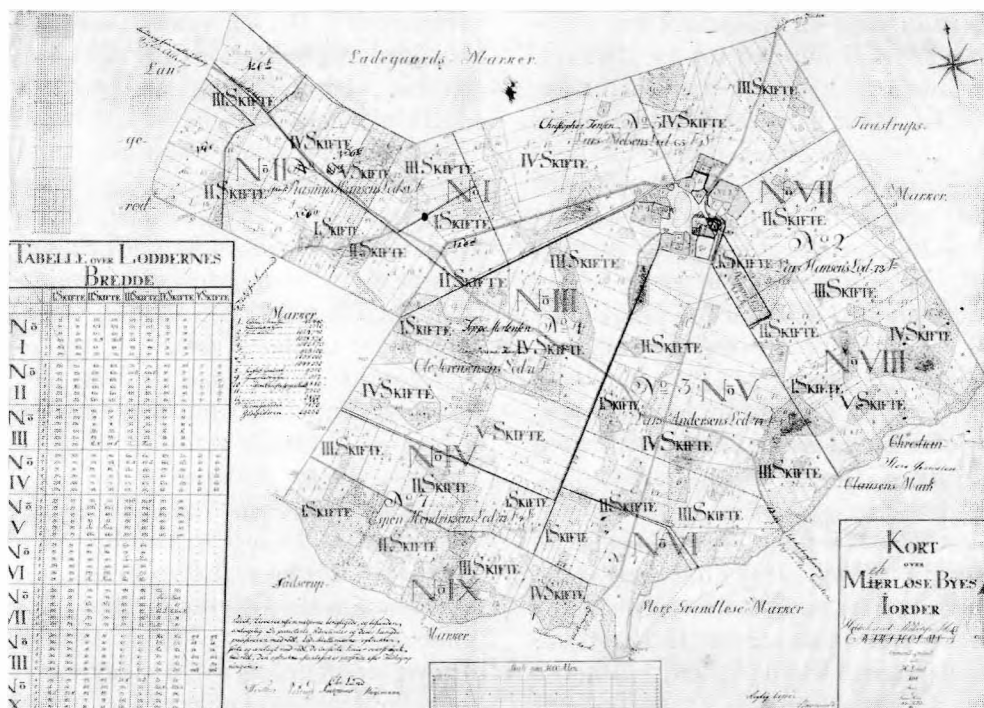
*B. Kom transformationen fra oven eller fra neden?
Sondring mellem landboreformer og modernisering (definitioner heraf)*

Hvordan kan vi metodisk afgøre, om de danske landbrugsreformer skyldtes idé- og teknologioverførsel udefra, eller om det »i alt væsentligt var landbosamfundet, der omdannede sig selv«⁴ Det første spørgsmål, der i den forbindelse må afklares, er, at landboreformer og modernisering ikke er synonyme. Ved landboreformer forstås i reglen reformer af bondejordens arrondering, udskiftning af landsbyjordens vange og fælleder (overdrev), ophævelse af landsbyfællesskabet, samling af den enkelte bedrifts jordtilliggende på ét sted og den deraf følgende udflytning af enkelte gårde, samt lempelser af hove-riet, ikke dets afskaffelse, mens dets bestemmelse og gradvise afløsning af pengeafgifter. Ved modernisering forstås opgivelse af bondebrugets selvforsyningsøkonomi til fordel for driftsomlægninger af landbrugsproduktionen, hvor ny teknologi tages i anvendelse, og teknologi er i denne forbindelse såvel nye driftssystemer

(nye afgrøder, nye sædskifter), udvidelse og ændret sammensætning af husdyrbesætninger (færre, men bedre heste, flere kreaturer, større gødningsproduktion), samt markedsorienterede regnskabsmetoder, hvor driftsøkonomien kalkuleres mere rationelt, såvel arbejdskraften (arbejdere og trækdyr) som »livskraften« (afgrøderotationer betragtet som feed-back-systemer).

Det er gavnligt at få præciseret denne forskel. Landboreformer medførte ikke nødvendigvis modernisering, og hovedgårdsdriftens modernisering var ikke betinget af lovgivning. Moderniseringen foregik på den enkelte driftsenhed og på privat initiativ, der igen forudsatte viden og kapital. Derfor kan det ikke undre, at hovedgårdsejere gik foran og var de første til at indføre koppel- eller vekseldrift. Herremænd havde driftsautonomi, og når de kastede sig ud i moderniseringsprocessen, indså de hurtigt, at hove-riet var en hæmsko. Bonden, derimod, savnede driftsautonomi, og landboreformerne var en nødvendig, men ikke tilstrækkelig forudsætning for modernisering af bondejordens drift, der ofte foregik som en efterligning i mindre målestok af hovedgårdens.

På denne baggrund er det oplagt, at Kongen-bød-tesen ikke kan indfange selve moderniseringen, men for dens for bondejorden så vigtige forudsætning (udskiftningsreformerne) er den højst relevant. Landsbyernes udskiftning blev som bekendt ik-

Kort over Tveje Merløse by. Kortet viser både inddeling til koppel brug (1784), udskiftningen (1794) og matrikuleringen (1806-61). Tabellen til venstre og skifterne på kortet henviser til koppelbruget.

ke påbudt af lovgivningen, men muliggjort af den, idet der måtte en henvendelse til fra en gårdfæster til en landsvæsenskommission. I den forstand blev lovgivningen implementeret »fra neden« i »et interesse- og konfliktbetonet samarbejde mellem jordens ejere og brugere.«⁵ Det særlige ved de danske landboreformer var, at enevælden påtog sig at organisere en ændring af jordarronderingen efter ensartede, landsdækkende regler. Denne pointe samt det

banebrydende samarbejde mellem Videnskabernes Selskab og Rentekammeret om landmålingen forsvinder let, hvis græsrods-synsvinklen overdrives.

Sondringen mellem landboreformer og modernisering er væsentlig for at forstå forandringernes spredningsmønster, som kun er utilstrækkeligt undersøgt.⁶ Principielt kan man forestille sig to forskellige spredningsmønstre, et topstyret, der analogt til en epidemi vil sprede

smitten med en naturlovs ensartethed til hele landkortet er dækket, fordi lovgivning jo er landsomfattende; det andet mønster er anarkisk og vil fremtræde som kaotiske og nedslagspunkter, fordi det dannes af individuelle aktører. Lad os begynde med landboreformerne, der formelt set var topstyret, men reelt var et samspil, der krævede et pres nedefra. Hvilket spredningsmønster skulle man her forvente? Der kan ikke påvises ét epicenter i Danmark, hvorfra ringene spreder sig til resten af landet. Det er ganske vist rigtigt, at der kan spores en begyndelse i Slesvig i 1760erne og en bevægelse nordpå til Vejle Amt i halvfjerdserne og til Århus og Randers amter i firserne. Der er en koncentration af udskiftninger i Holbæk Amt i firserne og halvfemserne; i Frederiksborg Amt er forløbet stort set afsluttet i 1790, mens det i Slesvig fortsætter helt op til 1810. Udskiftningen er koncentreret til halvfemserne i Odense Amt, hvor den blev indledt senest af de her omtalte amter. Der er ikke rigtig noget mønster at finde. Hvis man vil bruge epidemi-metaforen må man i hvert fald konstatere, at smitten var meget langsomt virkende, især i Jylland, hvor udskiftningen strakte sig over en noget længere periode end på Sjælland.⁷

Det er bemærkelsesværdigt, at de fynske jorde blev udskiftet sidst af de her nævnte, men det er på Fyn, den domesticerede kløver ifølge Thorkild Kjærgaard først finder næsten total

udbredelse.⁸ Det er svært at se, at der skulle være kronologisk eller geografisk sammenhæng mellem udskiftningen og udbredelsen af kløver. Udskiftningen følger ikke ét samlet landsdækkende mønster, og spredningen af den tekniske modernisering (hvoraf kløveren kan ses som ét blandt flere elementer) fra pionergodser til bondejorden afhang af beslutninger truffet af jordens mere eller mindre autonome driftsherrer. Pionergodset var bondebruget overlegent hvad angår viden og kapital. Derfra måtte initiativet komme, stundom hjulpet på vej af Landhusholdningsselskabets præmier. Men guleroden kunne erstattes af en pisk, hvis bonden skyndte sig for langsomt med at modernisere, f.eks. ved at kræve omlægning til vekseldrift i fæstekontrakten. Og selvfølgelig var der også kapitalsvage og uvidende godsejere (f.eks. i blandt de famøse 103 jyske jorddrotter), som foretrak hovbønder og ridefogedens pisk. Følgelig fulgte den tekniske modernisering ikke noget ensartet mønster hverken i tid eller rum.

Landboreformerne var landsomfattende og blev gennemført fra ca. 1770-1810, men den tekniske modernisering var en længerevarende proces, der begyndte på nogle få pionergodser før år 1800, men som først for alvor spredte sig til bondejorden efter krisen i 1820erne, og siden viste sig at være den grundliggende investering bag den såkaldt store kornsalgsperiode (ca. 1840-1870).

Et andet metodisk problem, man ustandseligt støder på i denne debat, er spørgsmålet om, hvorvidt det er tilladeligt at generalisere. En diskussion om så bredt et tema som forholdet mellem de danske landbrugsreformer og den europæiske agrare revolution må nødvendigvis føres med brede pensler. Den, der generaliserer benægter ikke nødvendigvis empirisk diversitet. De fleste er klar over eller kan hurtigt forvisse sig om, at de agrare traditioner og dispositioner varierede fra landsdel til landsdel i helstatens dengang udstrakte rige. Forholdene i de to hertugdømmer adskilte sig fra de jyske, der igen var anderledes end på øerne, ja, udviklingen i to nabosogne kunne være helt forskellig. En tilsvarende empirisk diversitet gør sig naturligvis gældende i England og Frankrig, dér også af klimatiske grunde. Det er klogt at holde i baghovedet, at generaliseringer ikke kan have specifik gyldighed, men hvis empirisk diversitet blokerer for historiografien om det typiske, ender vi i at måtte give afkald på at debattere generelle udviklingstendenser overhovedet.

C. Kom transformationen indefra eller udefra?

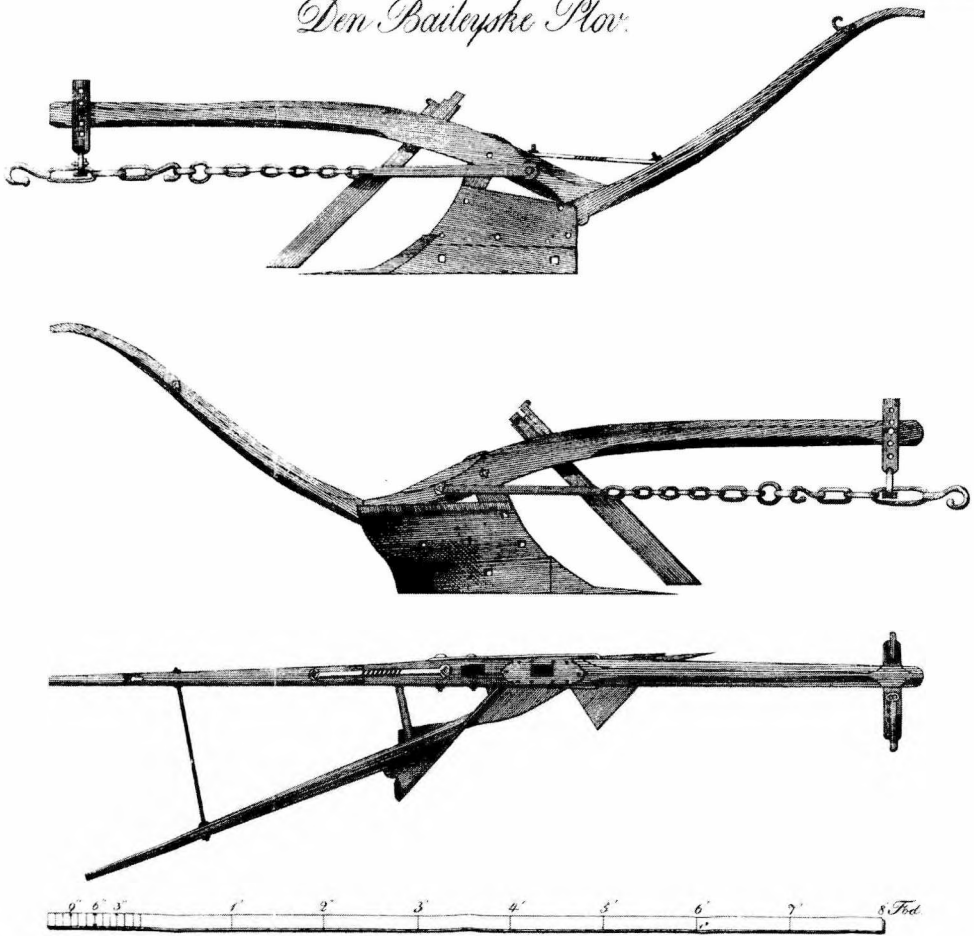
Modernisering som teknologioverførsel

Jeg vil nu gå videre til et nyt spørgsmål: kom transformationen af det danske samfund indefra eller udefra? Spørgsmålet rejser et metodisk

problem: hvordan man skal påvise påvirkning, indflydelse, inspiration, overførsel, osv., når det gælder det samlede kompleks af landbrugsreformer og modernisering? Det er naturligvis meget sikrere at påvise en forbindelse, hvis man i Danmark står over for konkrete teknologiske artefakter, der er overført fra udlandet ad identificerbare kanaler, end at overbevise skeptikere om inspiration af filosofisk, æstetisk eller videnskabeligt tankegods. Så lad os begynde med det utvivlsomme, før vi kaster os over diskussionen om det usikre.

Det første eksempel på agrar teknologioverførsel, jeg kender til, er Rotherhampløven, der blev indført 1770 af A.P. Bernstorffs nabo, John Brown, Maglegaard i Gentoft, fra Storbritannien til Landhusholdningsselskabets første plovkonkurrence hos Torkel Baden, Rygaard, der havde stået for reformen på Bernstorffs gods. Ved den anden plovkonkurrence på Veterinærskolens mark på Amager i 1803 finder vi eksempel nummer to, Smalls kædeplov, også importeret fra Storbritannien af den nye ejer af Rygaard, C.U.D. Eggers, der var professor i kameralvidenskaberne. Ved Landhusholdningsselskabets tredje plovkonkurrence på Strandmøllen i 1820 præsenterede I.C. Drewsen, papirfabrikant og præsident i Landhusholdningsselskabet, Baileys plov, som han selv havde indført. Som måleinstrument til den tredje plovkonkurrence anvendtes Mores kraftmåler,

Den Baileyske Plov.

Den baileyske plov afbilledet i Nye Landoeconomiske Tiender, 1820. Fra: Dan Ch. Christensen: Det moderne Projekt, Teknik & Kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850, Viborg 1996.

som Ole Winstrup havde kopieret. Året efter indførte Landhusholdningsselskabet den lettere amerikanske plov efter Thomas Jeffersons model.

Produktionen af moderne plove uden hjul og med muldfjæle af støbejern blev i Danmark først produceret af britiske indvandrere, da den krævede en helt ny støbeteknologi i form

af den britiske kupolovn. Vi kender nogle af dem: Thomas Potter, der indrettede et jernstøberi på Christianshavn, John Thomson, der arbejdede for den engelske baron Charles de Selby på Bækkeskov, John Wilson, der blev antaget af prins Carl af Hessen på Frederiksværk, og John Smith, der af regeringen fik stillet et værksted i Sankt Peders Stræde til rådighed i 1797.

Mens første fase af den moderne plovproduktion var udlændinges for-tjeneste, finder vi kort efter århundredskiftet de første dansk-norske plovfabrikanter. Først Andreas Jensen, der havde lært hos John Smith, og som satte Ole Winstrup ind i den nye teknik. Dernæst Henrik Meldahl, der var oplært af skotten Thomas Crawford fra Carron Iron Works, og som indrettede sit eget jernstøberi på Vesterbro med finansiel støtte fra den norske jernværksejer Jacob Aall. På Frederiksværk førte E.P. og A.F. Tscherning produktionen videre, efter at John Wilson, der havde indrettet et værksted til fremstilling af et bredt sortiment af landbrugsredskaber på den gamle kanonfabrik, var rejst til Norge.

Plovproduktionens tredje fase fandt sted på større jernstøberier, der blev anlagt på Frederiksberg (med filial i Tyskland) af Ole Winstrup, i Ruds Vedby af Ole Pedersen, på Frederiksværk af Matthias Anker Heegaard, og i Odense af M.P. Allerup.⁹

Men også andre agrarteknologiske innovationer fandt vej til Danmark.

Tærskeværker blev produceret på Frederiksværk fra 1806 efter britisk model. Det var så godt som udelukkende hovedgårdsejere, der anskaffede dem. I.C. Drewsen udnyttede sit tærskeværk til at få sin årlige rug-høst hurtigt frem til eksportmarkedet, så han kunne drage den fulde fordel af, at kornprisen toppede lige før og efter høst, hvorefter den faldt drastisk, når de store plejltærskede partier senere blev udbudt.¹⁰ Også harver, extirpatorer, kornrensemaskiner, ja hele sortimentet af moderne landbrugsredskaber blev efterlignet, modificeret og forbedret først i århundredet, navnlig på Mariaslyst, Frederiksberg, af Ole Winstrup.

Det næste område, hvor en konkret teknologioverførsel kan påvises, er tegninger i bøger og tidsskrifter og modeller af udenlandske redskaber, der blev udstillet i særlige modelsamlinger og fra 1806 blev lånt ud til interesserede medlemmer af Landhusholdningsselskabet. Ifølge dets modelbog rummede samlingen i Prinsens Palæ i 1805 godt to hundrede modeller og i 1838 ca. 350. De blev lånt ud både til mekanikere (Jensen og Winstrup) og til undervisningsbrug (Begtrup og Olufsen).¹¹ Først i 1820'erne publicerede Ole Winstrup sit sortiment af redskaber i bogform på kobberstik.

Det er let og ukontroversielt at fortsætte påvisningen af teknikoverførsel fra Storbritannien, for så vidt angår plantevækst, dyrkningssystemer, gødskning og virksomhedsle-

delse. Periodens landbrugsfaglige tidsskrifter vrimler med oversatte artikler af f.eks. Arthur Young, Erasmus Darwin, Lord Kames, Albrecht Thaer og John Sinclair.

D. Var teknologioverførslen fra Storbritannien ledsaget af fysiokratisk ideologi fra Frankrig (definition af fysiokratisme som Oplysningens politiske økonomi)?

Der er således overvældende evidens for konkret overførsel af redskaber, instrumenter, modeller, tegninger, tidsskriftartikler og institutioner, som må overbevise enhver om at moderniseringens inspirationskilde udsprang af den agrare revolution i England. Men det er ulige vanskeligere at påvise, at idégrundlaget til landbrugsreformerne var fysiokratisk inspireret. Gangske vist hævder Marc Bloch i sin franske landbrugs-historie, at »*the history of a technical development is the history of contacts between minds*«¹², men den tanke købes ikke af skeptikere. Idéer er mere løsagtige, de modificeres, de misforstås, de assimileres til de traditioner, der hersker i modtagerlandet, eller de møder hårdnakket modstand fra magtfulde kredse, hvis interesser trues, de undertrykkes eller forbydes ligefrem af censuren. Dette gælder i udpræget grad Oplysningens fysiokratisme, der stod i skarp opposition til den nedarvede merkantilisme og absolutisme, og derfor måtte gå under jorden eller føre sin kritik af det

bestående frem med diplomatisk forsigtighed. Det gjaldt såvel flere fysiokratiske hovedværker, der måtte omgå den franske censur ved at udkomme i Holland eller Schweiz, og det gælder, som vi skal se, danske fysiokrater som Martfelt og Suhm under Guldbergperiodens presse-censur.

Hertil kommer den metodiske vanskelighed, der er knyttet til historikernes definition af fysiokratisme. Nogle historikere definerer fysiokratisme snævert som den økonomiske doktrin, der udtrykkes i François Quesnays kredsløbsmodel, mens andre opfatter fysiokratisme som en bevægelse med et bredere naturretligt program bestående af en historiefilosofisk, en økonomisk og en politisk del. Desuden er der den terminologiske forvirring, der består i, at selve ordet fysiokratisme først kom i brug efter 1769, hvor Dupont de Namours udsendte *Physiocratie* og som vignet citerede Quesnays latinske slogan: »*Ex natura jus, ordo & leges – ex homine arbitrium, regimen & coercitio.*«¹³

Indtil da kaldte de sig i Frankrig *économistes* og påstod, at de var de første, der var på sporet af en videnskabelig teori om samfundet på niveau med Newtons teori om naturen. Etiketten merkantilist blev af »økonomisterne« hæftet på udøverne af den enevældige regeringspraksis. Den var ment som en kritik. Merkantilistisk handels-, landbrugs- og finanspolitik gjorde ikke krav på at være en sammenhængende teoribygning, skønt dens administrative

praksis i løbet af det 18. århundrede blev undervisningsfag på tyske universiteter, hvor den under den flydende betegnelse kameralisme betegnede alt det, embedsmænd foretog sig eller burde foretage sig i enevældens regeringskontorer.

Den diskussion om landboreformernes idégrundlag, som *Det Moderne Projekt* affødte, savner i udpræget grad et fælles metodisk udgangspunkt med faste definitioner af grundbegreberne. Jeg blev først opmærksom på min egen utilstrækkelighed i så henseende, da jeg overraskedes over, at mine kritikere stillede sig ret afvisende over for mit forslag om at tildele fysiokratismen afgørende vægt som idégrundlag for reformer og modernisering. Feldebæk opremsede en række danske historikere, der var fælles om at afvise fysiokratisk indflydelse. Finn Stendal Pedersen kalder reformernes idégrundlag senmerkantilistisk, men undlader at definere, hvad det betyder.

Hvis man mener, at spørgsmålet om transformationens idégrundlag er væsentligt, ikke mindst for at kunne afgøre om denne epokeskabende begivenhed påvirkede det danske (landbrugs-) samfund og det danske politiske system i vest- eller centraleuropæisk retning, må vi trænge dybere tilbunds i dette problemkompleks end hidtil. Vi savner simpelt hen en undersøgelse af reform- og moderniseringsperiodens idé- og lærdomshistorie. En sådan kan selvsagt ikke leveres her. Måske kunne vi be-

gynde med at diskutere de metodiske forudsætninger for en sådan undersøgelse.

En historigrafisk diskussion kan ikke bidrage synderligt, eftersom ingen historiker hævder at have belyst spørgsmålet i blot nogen dybde. Således er det let at opremse en række historikere, der modsat mine kritikere hævder at have fundet fysiokratisk tankegods hos den opposition, der lancerede kritikken af det gamle landbosamfund, voksede sig stærk og banede vejen for det moderne projekt: V. Falbe Hansen, Helge Nielsen, Jens Møller, Jens Arup Seip, Wolfgang Prange, Fartein Valen-Sendstad, Svend Aage Hansen og Ingrid Markussen. Det er vist karakteristisk, at mens Espelis og Feldebæks historikere definerer fysiokratisme snævert og med vægt på de fejlskud, der blev angrebet af senere liberalistiske kritikere (håndværk og industri som sterile erhverv, og énsidig beskatning af godsejernes jordrent, dvs. fæsteafgifter, net-produit eller den rene fortjeneste), så opfatter mine hjemmelmænd i stil med Weulersse fysiokratisme som en bevægelse samlet om et bredere program, der udmøntes i politiske slagord som »frihed, sikkerhed og ejendom« .¹⁴

Den anden præmis for diskussionen er det forhold, at der i helstaten, hverken blandt politikere eller på universiteterne (Sorø inkl.) befandt sig originale tænkere, at helstaten i videnskabelig henseende var perifer

Francois Quesnay, 1694-1774. Den franske læges beskrivelse af set økonomiske kredsløb blev grundlæggende for fysiokraternes lærersystem. Fra: The Warren J. Samuels Portrait Collection at Duke University.

og afhængig af idémæssig import udefra – ligesom på det teknologiske gebet. Videnskabelige teorier flød derfor i stærkt fortyndet aftapning over i den hjemlige offentlige debat.¹⁵ De danskere (eller nordmænd eller holstenere) der deltog i den offentlige debat måtte have ytringsfrihed (som Sneedorff til at udgive *Den patriotiske Tilskuere*) eller udtrykke sig privat og hemmeligt (som Martfeldts »Kornhandelsplan« og Suhms »Regeringsregler«). Endelig kræver det betydelig historisk empati at identificere de af strategiske grunde ofte diplomatisk omskrevne argumenter, der blev fremført i kommissionsbetænkninger o.l.

Vi nærmer os nu en definition af fysiokratisme, men først lidt om hvor tankerne kommer fra? Idékomplekset bliver til som et produkt af britisk agrarteknologi (redskaber og dyrkningssystemer) og franske ræsonnementer over dens potentiale i en forældet fransk feudal struktur. Omkring 1750 finder vi en stor gensidig udveksling af britisk empiri til Frankrig, og fransk teori til England – både i form af litteratur og rejsende.¹⁶ Quesnays økonomiske tabeller var det første videnskabelige forsøg på at identificere samfundsøkonomiens kredsløb som analogi til Harveys blodcirkulation i menneskelegemet (Quesnay var læge), og selvom der var énsidigheder i modellen, blev den dog i modereret form overtaget af Smith, grundlæggeren af teorien om den liberale, kapitalistiske økonomi. Smith var ligesom Quesnay en ivrig kritiker af merkantilismen. Som videnskabshistorikeren Roy Porter skriver i det sidste store værk,¹⁷ han nåede at publicere, »a quasi-physiocratic doctrine could also be grafted on Nature as the root of all value or in Adam Smith's dictum »land constitutes by far the greatest, the most important, and the most durable part of the wealth of every extensive country«¹⁸.

Smith, der havde planlagt at dedikere *The Wealth of Nations* (1776) til sin ven Quesnay, nåede ikke at fuldføre værket inden sit beundrede forbilledes død i 1774, så dedikationen faldt bort. Smith anvendte ikke be-

tegnelsen fysiokrater, men omtaler dem som de franske »philosophes« eller som »økonomisterne« (et udtryk, man også finder brugt af danske forfattere, f.eks. af Aug. Hennings).¹⁹ Samtiden brugte i øvrigt heller ikke betegnelsen liberalisme om Adam Smiths lære, som nogle placerede i samme kategori som »økonomisterne« som betegnelse for Oplysningens politiske økonomi. Disse nogle betonedes Smiths afhængighed af Quesnay, hans forsøg på at videnskabeliggøre økonomien som Naturens egen Orden (Forsynets skjulte hånd), laissez-faire doktrinen og opgøret med absolutismens statsøkonomiske forvaltning (merkantilismen), mens de betragtede hans kritik af det polemiske begreb den sterile klasse om håndværk og manufaktur som en relativt mindre væsentlig detalje.

Hvorfor bruger jeg så benævnelsen fysiokratisme? I mangel af bedres havelse. Som alternativ kunne man tænke sig det mindre velklingende Oplysningens politiske økonomi. Men de gængse fremstillinger af økonomiens videnskabshistorie har vænnet os til de successive betegnelser merkantilisme, fysiokratisme, liberalisme. Hvis fysiokratisme snævert identificeres med nogle af Quesnays mest outrerede påstande, som økonomer senere hen falsificerede, så er ordet misvisende. En diskussion af Oplysningens politiske økonomi har brug for en metafor til at forstå karakteren af den tænkning, der gjorde op med merkantilismen. »If

*the rod be bent too much one way, says the proverb, in order to make it straight you must bend it as much the other«.*²⁰

Fysiokraterne søgte og mente selv at have fundet det videnskabelige grundlag for en alternativ teori. »*This system, however, with all its imperfections is, perhaps, the nearest approximation to the truth that has yet been published upon the subject of political economy, and is upon that account well worth the consideration of every man who wishes to examine with attention the principles of that very important science«.*²¹ Dette grundlag var langt bredere end summen af erfaringer fra absolutismens statsøkonomiske forvaltningspraksis. Det omfattede, som også Adam Smith, der selv var moralfilosof, gjorde opmærksom på andet og mere end politisk økonomi, hvilket stod at læse i bevægelsens omfattende litteratur, hvoraf Smith fremhæver Mercier de la Rivière²² og Dupont de Nemours.²³

Men nu – omsider – til definitionen. Det fysiokratiske system er som Oplysningstænkningen i det hele taget baseret på den naturvidenskabelige forestilling, at samfundet ligesom naturen er lovmæssigt indrettet, og at der findes en social determinisme, som virker i det skjulte, og som ingen, heller ikke staten, kan sætte sig ud over. Paradigmet er Newtons bevægelseslove, som Voltaire havde præsenteret i Frankrig, og som havde detroniseret Descartes kosmologi (hvirvelteori), der var ude af stand til

at forudsige himmellegemernes positioner. Staternes love burde udformes i fuld overensstemmelse med naturretten, der på én gang omfattede naturen selv, som i så rigt mål forsyner os med subsistensmidler, og menneskets egen natur. Som naturens dyr stifter menneskene familier, som de af egen drift (og ikke som herrer og slaver) forsørger ved at nyttiggøre naturens ressourcer til føde, klæder og redskaber. Årstidernes vekselvirkning er styret af kosmiske love, og dyrkes jorden korrekt efter agronomiens love, vil landbruget år efter år belønne dets dyrkere med flere levnedsmidler, end de selv forøger.

Det fysiokratiske system kan derfor beskrives som et sæt af specielle naturlove for dets enkelte dimensioner:

a. en økonomisk kredsløbsmodel,²⁴ hvor Quesnay beskrev pengecirkulationen mellem de forskellige stænder eller erhverv i samfundet i analogi med blodkredsløbet i det menneskelige legeme. I Quesnays tavler opstår samfundets rigdom i landbruget og i de øvrige naturlige erhverv. Landbrugets overskud fordeles til dyrkernes reproduktion, jordbesiddernes luksusforbrug og byerhvervenes varefabrikation. De to sidste grupper bidrager ikke til den økonomiske vækst. Derfor bør skattebyrden »naturligt« påhvile jordens besiddere (ikke dens dyrkere). Denne skattepolitik forsøgte Turgot at realisere

fra 1774-76, men forsøget slog fejl pga. jordadelens protester. Stempelingen af håndværk og industri som »en steril klasse« blev ud fra britiske erfaringer afvist af Smith, men Quesnays opfattelse blev ofte bekræftet af de økonomiske realiteter i Frankrig og Danmark, hvis statsmanufaktur var underskudsforretninger, og hvis aktionærer i tilfælde af privatisering modtog kompensation fra staten.

- b. Et naturvidenskabeligt begrundet dyrkningssystem, der understregede brakkens forbandelse og derfor anbefalede trevangsbrugets ophævelse og overdrevenes indhegning og opdyrkning.²⁵
- c. Tull indførte mekanisk raddyrkning, der skulle overflødiggøre braklægning; men hans skepsis over for nytten af gødskning blev snart afvist af humusteoretikerne, der betragtede planteavl som et feed-back system og anbefalede »prairies artificielles«, kobbeldriftens rotation med græsmarker eller vekseldriftens rotation med kløver, lucerne og roer til kreaturfoder og stigende gødningsmængder (»convertible husbandry«). Landøkonomiske selskaber efter britisk model blev grundlagt overalt i Europa til videnskabeliggørelse af agronomien og en kraftig forøgelse af private investeringer.²⁶
- c. en materialistisk/naturretlig historiefilosofi, der sammenkædede dyrkningssystemers historiske udvikling i faser fra svedjebrug, over

feudale vangebrug til moderne koppel- og vekseldriftssystemer til den logiske konsekvens: al jord dyrkes intensivt som havebrug. Denne udvikling skyldtes et stigende befolkningspres. De forskellige dyrkningssystemer havde ændret magtforholdet mellem jordens ejere og dyrkere fra trældom over feudal undertrykkelse til selveje eller frie forpagtninger. Det naturretlige mål var den oplyste, autonome landmand, der dyrkede i frihed og levede i sikkerhed mod statens undertrykkelse.²⁷

- d. en politisk doktrin, der betonedede betydningen af statens *laissez-faire*, frihandel og fri pengecirkulation, og oplysning i det civile samfund gennem frivillige, patriotiske selskaber. Til afskaffelse af naturstridig lovgivning og opnåelse af et naturretligt hegemoni kunne »dépotisme legal« retfærdiggøres.
- e. Fysiokratismen var en gennemgribende kritik af merkantilismen, fordi den med sin statsdirigisme, monopoler, laugsvæsen, toldpolitik og ensidige valutapolitik krænkede centrale naturretslige principper. Fysiokrater optrådte gerne med deres erklærede indsigt i den naturvidenskabelige fornuft som reformatorer i absolutistiske regimer

Defineres fysiokratisme snævert – altså begrænset til pkt.a – så bliver det vanskeligt, men ikke helt umuligt, at få medhold i påstanden om

fysiokratismens grundlæggende betydning for de danske landboreformere. Men en så snæver definition ville også være udtryk for den intellektuelle fejlslutning, som anlægger en overdreven sofistikeret målestok på den offentlige debat. Den ofte ophevede diskussion om reformerne havde meget lidt tilfælles med en eksamen i skolastiske raffinementer på Universitetet med notehenvvisninger og hele pibetøjet. Landboreformdiskussionen var en politisk overtalelseskampagne, der hentede sine argumenter i udtyndede slogans og foregik i klubber og frivillige selskaber eller i pamfletter og tidsskrifter, hvor det teoretiske niveau var tilpasset det alment dannede publikums jævne og jovialere holdninger. Desuden var skrifternes formuleringer afpasset efter ytringsfrihedens eller selvcensuren's begrænsninger. De nævnte fysiokratiske skrifter og dele af den store franske encyklopædi kunne ikke publiceres i Frankrig, men måtte trykkes i Holland eller Schweiz, og som bekendt bølgede pressefriheden i reformperiodens Danmark mellem forbud og frihed. Quesnays økonomiske kredsløbsmodel er en intellektuelt raffineret abstraktion, hvis ræsonnementer det selv for trænede økonomer er meget tidkrævende at trænge til bunds i. Og hvor mange økonomer fandtes der i datidens helstat, hvor dette fag end ikke havde en lærestol på Universitetet? Lægger historikeren derfor Quesnays tabeller til grund som

lakmusprøven på fysiokratismens eksistens, er resultatet tvunget til at blive negativt eller ubetydeligt, ikke blot i Danmark-Norge, men overalt.

B. Dansk fysiokratisme fra Sneedorff til Drewsen, herunder Seips teori om den opinionsstyrede enevælde

Med den snævre og den brede definition af fysiokratisme, med gennemgangen af den gensidige teknologi- og idé-udveksling mellem England og Frankrig og med redegørelsen for de vanskeligheder, der i sagens natur er forbundet med at identificere fysiokratiske synspunkter i litteraturen, er jeg nu nået til det afgørende spørgsmål om, hvorvidt fysiokratismen øvede afgørende indflydelse på helstatens reform- og moderniseringsproces.

I mangel af en omfattende undersøgelse af transformationens primære kildemateriale er det nærliggende at anvende historiografisk metode, som Espeli og Feldbæk har gjort. Denne metode ville være udmærket, hvis de forfattere, de udvalgte (Edvard Holm, R.P. Amdam, H.L. Bisgaard, Julius Schovelin, Johan Hvidtfeldt, H.C. Johansen, Knud Erik Svendsen, Erik Oxenbøl) virkelig gjorde krav på at have undersøgt spørgsmålet, og det er der vist kun to af dem, der har. Den ene er Edvard Holm, vel nok den største kender af 1700-tallet til dato, og han konstaterer en vis, men ikke en afgørende, fysiokratisk indflydelse.²⁸ Den anden

er Rolv Petter Amdam, der stort set afviser dens betydning.²⁹

Det andet krav, man må stille, er, at de udvalgte forfattere ikke modsiger hinanden. Dette overholdes ikke. F.eks. finder Amdam, at J.L. Gosch er fysiokrat, men modsiges af H.C. Johansen, en anden af mine kritikeres talsmand.³⁰ Og H.L. Bisgaard, som mine kritikere finder forældet, men hvis argumenter de alligevel bruger mod fysiokratismens rolle, fremhæver O.D. Lütken som sin største helt, og han var dog ligesom sin bror, F.C. Lütken, om nogen velbevandret i fysiokratisk tankegang.³¹ Desuden er Bisgaards og J. Schovelins énsidige karakteristikker af Christian Martfelt oplagte fejltolkninger.³²

Det tredje krav til historiografisk metode, er, at udvalget ikke er tilpasset det ønskede formål, men repræsenterer både negative og positive resultater. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Kun de, der afviser fysiokratismens betydning er med på deres liste.³³ Deres udvalg må være foretaget mod bedre vidende, for hvorfor skulle de ellers have udeladt Jørgen Estrup, Helge Nielsen, Jens Møller, Jens Arup Seip, V. Falbe Hansen, Wolfgang Prange, Fartein Valen-Sendstad, Svend Aage Hansen og Ingrid Markussen, der alle omtaler fysiokratisk indflydelse på reformpolitikken, om ikke afgørende, så dog som en relativt ukontroversiel selvfølge?³⁴

Jeg tør heller ikke påstå at have undersøgt spørgsmålet til bunds. Det ville være uhyre tidkrævende og kræ-

ve en monografi alene helliget dette spørgsmål. Ikke desto mindre mener jeg at have færtten af omridset af en sådan undersøgelse. Den ville lægge ud med hofmarskal Moltkes opfordring i 1755 til at fremkomme med oplysende skrifter, der kunne tjene som det intellektuelle grundlag for en modernisering af landbruget. Vi finder her straks Peter Randulfs bog om Jethro Tull,³⁵ og Daniel Heitmanns opfordring i *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin* om at sende agronomer i praktik i England, hvor hovedgårdsjorden er udstykket til forpagtergårde, drevet som kobbølbrug med moderne redskaber, idet han henviser til Plumard de Dangeul.³⁶ Hans Rantzau fortolkede samme sted Ascheberg-reformerne inden for rammerne af det fysiokratiske system og henviste til Ange Goudar.³⁷ Brødrene Lütken demonstrerede begge stor belæsthed i fysiokratiske tekster, skønt de ustandseligt skændtes om deres implikationer.³⁸

1761 rapporterede Hübner til J.H.E. Bernstorff om Det landøkonomiske Selskab i London, The Society for the Encouragement of Arts, Manufactures, & Commerce, med tolv dansk-norske medlemmer. Det blev model for Martfelt, da han skrev love- ne for Landhusholdningsselskabet i 1769, hvor Bernstorff og Hübner blev præsidenter og Martfelt sekretær. Sneedorff, der underviste i kameralvidenskaberne på Sorø Akademi (bl.a. Martfelt), skrev 1761-63 i *Den Patriotiske Tilskuer* om bondestan-

dens rettigheder og den sokratiske bonde Kleinjogg, idealskikkelsen for Det landøkonomiske Selskab i Bern (hvormed Begtrup, Bernstorff, Reverdil, brødrene Reventlow og Rothe stiftede bekendtskab som medlemmer eller besøgende). Høyer fremførte 1770 fysiokratiske idéer i General- landvæsenskommissionen,³⁹ og året efter fremlagde Rothe sit forslag om jordudstyknig for Struensee.⁴⁰

Straks efter Struensees fald nedfældede Suhm sine ideer om et konstitutionelt monarki, nemlig de 42 såkaldte Regeringsregler, der ikke nøjedes med at henvise til frivillige selskaber og ubegrænset ytringsfrihed som de centrale elementer i en opinionsstyret enevælde, men ligefrem foreslog et parlament for helstaten med 48 repræsentanter for alle stænder. Regeringsregel nr. 7 lyder således:

»Denne Frihed bør og Bonden nyde, og den nyder han endnu ikke, desværre! i dit Land. Frihed bestaaer i at dyrke sin egen Jord, i at ey kunne dømmes uden efter Lovene, og i at have ubundne Hænder i at kunne nedsætte sig hvor man vil i Landet. For at komme hertil, maae du først give Bønderne paa dine egne Godser saadan Frihed; dernæst maae du ved Opmuntringer, ved Ærestegn, lokke Jordeyerne hertil; og endeligen saa kiøb efterhaanden Eyendommene af dem og sæt Bønderne derpaa i Frihed. Thi ved Befaling bør du ey gjøre dette; da enhver besidder sin Jord med samme Ret, som du dit Kongerige, og du derhos maae have fast ind-

gravet i dit Sind, at en Konge ey haver Magt til at gjøre alt hvad han vil, men netop ikke mere end det som er ret.«

De første seks regler lagde særlig vægt på menneskerettigheder, og her i nr. 7 plæderer Suhm åbenlyst for frihed og ejendom, og for stavnsbåndets ophævelse. I nr. 24 citerer han for kongen det fysiokratiske slogan: »Er du riig, naar dine Undersaatter ere fattige?«, og i nr. 37 lægger han ham på sinde at opprioritere de fysiokratiske primærerhverv og indføre frihandel: »*Dyrk fornemmelig dine Landes naturlige Formoner; de bestaae i Korn, Qvæg, Skove, Bergværker, Fiskerier, Handel. Da de ligge saa beqvemme til det sidste, saa er det en Skam, at dit Folk staaer herudi bag efter alle andre Folk.*«⁴¹

Suhms gode ven G.C. Oeder havde ligeledes argumenteret for bondestandens frihed og ejendomsret med udgangspunkt i den fysiokratiske historiefilosofi, som inddelte bondens historiske udvikling i otte faser, startende med trældom og sluttende med fuld borgerlig frihed. Faserne tre-fem var fæste, med successive begrænsninger i hoveripligten, til arvefæste, og nr. 8 var selveje og fuld autonomi.⁴² Det var noget karakteristisk nyt at skildre landbrugets udvikling som en materialistisk historiefilosofi i faser, som determinerede jordbrugernes sociale undertrykkelse og gradvise befrielse. Den understregede menneskenaturens afhængighed af naturgrundlaget og bekendte sig til Oplysningsens optimistiske fremskridstro.

Herhjemme var foruden Oeder navnlig Tyge Rothe optaget af denne historiefilosofi.⁴³ Senere genfinder vi faserne hos Christian Olufsen.⁴⁴

Også i det konkrete arbejde med udskiftningsreformen finder vi de fysiokratiske formuleringer. I 1776 talte professor Bugge ved den årlige præmieuddeling i Landhusholdningsselskabet, for hvilket han var præsident, samtidig med at han var leder af Videnskabernes Selskabs kartografering af Danmark og chef for uddannelsen af de mange landmålere, der skulle gennemføre den konkrete udskiftning for landvæsenskommissionerne. »*Agerbrugets Forbedring ... er et af dette Selskabs vigtigste Formaal. Dets Forandringer forudsætter Udmaalinger og Beregninger, og jeg tager deraf Anledning at betragte de geometriske Videnskabers Anvendelse til Agerdyrkningens Forbedring.*« Her ved forstod han to ting, nemlig trevangsbrugets afskaffelse og indførelse af kobbeldrift »*med Omvexling fra en Sædeart til anden*« og »*Agerbrugets sande og store Forbedring ved Fællesskabets Hævelse*«, som »*bør være en Ild, som opliver Agerdyrkingen, men ei fortærer lovlige Eiendomme.*« Her møder vi det fysiokratiske slagord om brakkens forbandelse, og det er karakteristisk, at Bugge betragter overdrevenes udskiftning som en reel landindvinding. »*Kongen har midt i Freden forøget sine Stater med forhen udyrket Land.*«⁴⁵

Vi ser altså, at fysiokratiske tanker ikke blot på det konkrete land-

økonomiske, men også på det politiske område og hvad angår menneskerettigheder, spillede en central rolle og blev udstrakt til et bredt reformprogram vendt mod den merkantilistiske enevælde. Dette perspektiv har også Jens Arup Seip betonet i sin akklamerede teori om den opinionsstyrede enevælde.⁴⁶

Hvad har denne teori med fysiokratisme at gøre? De har det til fælles, at begge er udtryk for den naturretlige tanke, at kongen ikke gør klogt i at lovgive i strid med »naturlige love«, og at den offentlige opinion – artikuleret i frivillige selskaber, i tidsskrifter og i litteraturen – skal vejlede enevældens lovgivning og kontrollere, at magtudøvelsen ikke krænker de »naturlige« menneskerettigheder. Hvad »de naturlige love« består af er selvfølgelig uklart, men at deres eksistens kan opdages og formuleres er begrundet i forestillingen om, at videnskabelig indsigt i naturens love (f.eks. Newtons bevægelseslove) har – eller snart vil få – sin pendant i samfundsformationens love, så sandt som dets mennesker er en del af denne natur. Disse naturlige love er kausale, men har også indbygget en teleologisk dimension. Samfundsudviklingen har en fremdrift mod et formål, som vi kalder fremskridtstanken. Enevældens love skulle fremme det almindelige bedste, dvs. borgernes lykke ved at anerkende deres interesser og indrette samfundet, så de frit kunne komme til udfoldelse. Denne tankegang rum-

mer i sig selv en kritik af vilkårlighed og despoti, men også en kritik af merkantilismens undertrykkelse gennem brug af standsprivilegier, tvangsarbejde, hoveri og slaveri. De centrale inspirationskilder til idéen om den opinionsstyrede enevælde udspringer af fysiokratisk litteratur, og Seip nævner især Mercier de la Rivière. *»Fysiokraterne forente uten vanskelighet sin lære om et absoluttistisk styre med læren om en ekstrem laisser-faire ordning i det økonomiske og full opinionsfrihed i det politiske.«*⁴⁷ Også Seip ser en linie fra Sneedorff over Suhm og Rothe til Hennings, Pram og Eggers.

Efter statskuppet i 1784 blev pressfriheden genindført, og Aug. Hennings, der arbejdede under finansminister Schimmelmans protektorat, eksponerede straks fysiokratiske tanker, ikke énsidigt og snævert, men i selskab bl.a. med Montesquieu og Adam Smith. Han anvendte stadig betegnelsen »Oekonomisten« om tilhængerne af Quesnays lære, men at han tillagde fysiokratismen stor betydning faldt også den norske embedsmand Pram, der redigerede det indflydelsesrige tidsskrift *Minerva* for brystet, idet han noterede: *»man begriber Vigtigheden af, at Vindskibligheden ikke indskrænkes til Stæderne, men især eller i det mindste ligesaameget maa blomstre paa Landet, og til den Ende at antage Physiocraternes Inddeling i frembringende, mellemliggende, fortærende og forsvarende Borgere.«*⁴⁸ Hennings' og

Prams holdning til fysiokratismen er klart positiv.

I det civile samfund blev der taget initiativer til at råde bod på merkantilismens fejl. J.F. Classen udformede sit testamente i fysiokratisk ånd, indrettede et agerdyrkningsseminarium og sendte Chr. Olufsen til England for at indsamle agronomiske kundskaber og redskaber. Prispørgsmål blev udskrevet, og ekspertisen hertil blev bevidst hentet i Videnskabernes Selskab og netop ikke på Universitetet. Museion blev udsmykket med fysiokratiske symboler. Snart førte Begtrup og Olufsen undervisningen i agronomi og nationaløkonomi videre, hvor Arthur Youngs og Adam Smiths lære og fysiokratiske tanker (inkl. den materialistiske historiefilosofi) gik op i en højere enhed. I Landhusholdningsselskabet forstærkede Drewsen fra 1819 propagandaen for frie forpagtninger og satte et fysiokratisk fyndord (et Cicero-citat) på forsiden af sit tidsskrift: »Af alle Næringsveie er ingen bedre, overflødigere, behageligere, eller den frie Mand værdigere, end Agerdyrknningen.«⁴⁹

Ligesom Quesnay sendte sine sønner i landbrugspraktik hos Arthur Young, præsidenten for landhusholdningsselskabet i London, sørgede brødrene Reventlow og Begtrup (hvis store agrarstatistiske arbejder var en direkte overførsel af Youngs amtsbeskrivelser til danske forhold)⁵⁰ for deres sønners videre uddannelse i England. Frederik Juul udvekslede

britiske erfaringer om vekseldrift og humuslære med Albrecht Thaer og sendte landvæsenselever fra Thaersminde på praktikophold i Möglin.⁵¹ Og Drewsen oversatte og publicerede Thaers humuslære i Landhusholdningsselskabets regi.⁵²

Som sagt ville det kræve en betydelig indsats at gennemgå reformlitteraturen fra 1755 til 1830 for en fuldstændig påvisning af fysiokratismens afgørende betydning som inspirationskilde. En sådan undersøgelse burde naturligvis også have øjnene åbne for andre ideologiske påvirkninger. Men de anførte eksempler, der alle stammer fra personer, der i litteraturen tilkendes stor indflydelse som reformtilhængere, skulle være tilstrækkelige til at vise, at fysiokratismetesen ikke kan affærdiges så let, som dens kritikere måske har troet.

F. Den konkurrerende teori om tysk kameralisme (senmerkantilisme) og definition af dansk kameralisme

Fysiokrati-tesens kritikere hælder alternativt til den formodning, at reformprocessen er inspireret af kameralisme.⁵³ En diskussion af dette alternativ kan passende begynde med at definere faget kameralisme med hjælp fra to af dets professorer, C.U.D. Eggers i København, og A.C.H. Niemann i Kiel.

Eggers⁵⁴, der havde studeret hos I.C. Fabricius i Kiel, var den første professor i kameralvidenskab i København, udnævnt lige efter stats-

kuppet i 1784. Han overtog arven fra Sneedorff og Schytte i Sorø og påpegede forskellen mellem empiri (statistik) og teorier (om økonomi og statskundskab), som han begge betragtede som vigtige for »enhver Betient« (embedsmand). I hans øjne var det en misforståelse, når vordende embedsmænd var tilbøjelige til kun at studere statistik, men forsømme helhedsbetragtninger (teorier), der var så vigtige at tilegne sig af hensyn til en forbedring af landets tilstand. Desværre »have vi i dette Fag ikke noget [dansk] Originalværk, som vi kunde sætte ved Siden af de Fremmedes Mesterstykke« (s. 34), og desværre var Danmark (ligesom Tyskland) bagud for England og Frankrig i teoretisk henseende (s. 31-32), og han gav vort filosofisk uudviklede sprog skylden. Danskernes abstraktionsevne lod en del tilbage at ønske, eftersom »Europas Opklaring« kom sent til Danmark (Holsteneren Eggers« oversættelse af »Aufklärung« = Oplysning). Derfor burde kendskabet til udenlandsk teori om statsvidenskaberne tillægges særlig betydning, og han understregede, at »Sandheden bør overstråle Patriotismen« (s. 37).

Eggers' forelæsninger i kameralvidenskab omfattede naturen, antropologi og naturvidenskab. Første Del er disponeret således: 1. Mennesket som individ (dets natur, dets rettigheder, dets deltagelse i frivillige selskaber), 2. Staternes natur og oprindelse (menneskets rettigheder og pligter), 3. Naturen som kilde til

menneskets fornødenheder, 4. Primære næringsveje (landbrug, fiskeri, bjergværksdrift), 5. Menneskerettigheder i staten for så vidt angår primære næringsveje, 6. Sammensatte næringsveje (håndværk, fabrikker, søfart, handel), 7. Menneskerettigheder for så vidt angår sammensatte næringsveje, 8. Statens ansvar for menneskets lyksalighed (statens formål, borgerlig frihed, menneskets forædling), 9. Statens pligter mod borgernes personer (sundhed, opdragelse, sikkerhed), 10. Statens pligter mod borgernes ejendomme, 11. Statens pligt til at vedligeholde borgernes lyksalighed (fattigdom), 12. Statens pligt til at forhøje borgernes lyksalighed (formerelse, kolonier, bekvemmelighed, forlystelser). Anden del er »Betragtning af Staten som et sammensat Selskab«, og tredje del vedrører anvendelsen af statsvidenskaberne på det danske monarki.

Eggers fremlagde desværre ikke sin egen teori explicit (den fulgte muligvis i selve forelæsningsrækken), men hele dispositionen med dens prioritering af menneskets natur og rettigheder (pkt. 1, 2, 5 og 7), naturens anlæg til at skaffe mennesket fornødenheder (pkt. 3) og statens pligt til at befordre borgerlig frihed og menneskets lyksalighed betegner et brud med den merkantilistiske kameralisme, som praktiseredes i 1730rnes Halle og Göttingen, og pegere klart i fysiokratisk retning.

De danske skribenter, Eggers agtede højst, er Holberg, Lütken, Snee-

dorff, Schytte, Martfelt og Rothe, og han beklagede, at deres yringsfrihed var kuert af hemmelighedskræmmeri og censur. Eggers« indledningsforelæsninger i kameralisme indvarslede et nyt syn på faget i forlængelse af de nævnte danske forbilleder, som i fransk og britisk samfundsteori havde fundet synspunkter til kritik af den danske merkantilisme. »As long as the state was ultimately seen as the organizing moment of society, it was not possible consistently and progressively to develop the full implications of Natural Law for the understanding of economic activity. It was the emergence of this tripartite relation of economy, civil society, and state at the end of the eighteenth century that brought about the dissolution of Cameralistic orthodoxy; and in this process it was the initial separation of the spheres of state and of civil society that opened up the space for a redefinition of economic life and for a series of related conceptual changes.«⁵⁵ Det kan derfor ikke undre, at Eggers blev præsident i Landhusholdningselskabet, var aktiv frimurer, kraftigt vendte sig mod de jyske jorddrotters klageskrift i 1792,⁵⁶ brugte engelsk plov på sin landejendom Rygaard og deltog med den i plovkonkurrencen 1803.⁵⁷

Aug. Niemanns undervisningsplan over kameralstudiet⁵⁸ viser en tilsvarende tværvidenskabelig bredde uden eksplicit bekendelse til én teori. Det treårige studium i Kiel dækkede seks discipliner: 1. Økonomisk na-

turlære (alm. naturhistorie, mineralogie (kemi), botanik, landbrug, manufaktur, forstvidenskab, veterinærvidenskab, etc.), 2. Matematik (ren og anvendt), 3. Filosofi, 4. Historie og statistik (verdenshistorie, staternes historie, statskundskab, rigshistorie, fædrelandskundskab), 5. Politologi (kameral encyklopædi, almen statslære, Polizey- og finansvidenskab med praktik, 6. Jura (juridisk encyklopædi og retshistorie, natur- og folkeret, stats- og romerret, pandekter, kirkeret og endelig dansk ret og procesret med praktik. Trods fastholdelse af traditionel kameral terminologi var indholdet præget af fransk-britisk naturretstænkning og politisk økonomi.

Kameralisme var således et universitetsstudium for vordende embedsmænd. Fagets indhold undergik historiske forandringer, da merkantilismen blev udsat fra stigende kritik af franske og britiske naturretstænkere og politiske økonomer (Quesnay, Mirabeau, Dupont de Nemours, Le Mercier de la Rivière, og Stewart, Ferguson, Smith, Young). I Danmark tog kameralstudiet sin spæde begyndelse på Sorø Akademi med Sneedorff, der vistnok prioriterede statskundskab (især Montesquieu) højere end den såkaldte politi- og finansvidenskab. Han afløstes af den mere traditionsbundne, tysk orienterede Schytte. I Kiel begyndte kameralstudiet i 1783 med I.C. Fabricius, der afløstes af J.L. Gosch, der igen afløstes af A.C.H. Niemann.

I København startede man først i 1785 med Eggers. Keith Tribe ser de fire sidstnævnte som reformatorer af studiet i fysiokratisk retning.⁵⁹

Før Sorø, dvs. før 1750, havde vor-
dende dansk-norske embedsmænd
måttet søge uddannelse i udlandet, og
min fornemmelse siger mig, at Halle
og Göttingen var de foretrukne uni-
versiteter. Da der imidlertid ikke var
tilbud om en kameralistisk undervis-
ning på Københavns Universitet
(men stor utilfredshed med naturvi-
denskabernes knapt nok stedmoderli-
ge stilling dér)⁶⁰ er det svært at se, at
kameralismen skulle have kunnet
spille hovedrollen i reformprocessen.

Det var først i 1769, enevælden sat-
te en (senere kritiseret) folketælling i
værk, og i 1771 begyndte man at ind-
samle fabriksstatistik. Handelsstati-
stikker, bl.a. over kornhandelen, blev
udarbejdet internt i kollegierne i til-
knytning til toldregnskaber; de var
hemmelige. Det var først da nogle få,
bl.a. Rothe, Martfelt og Pram, fik ind-
blik i statens faktiske forhold, at den
grelle afstand til enevældens selvfor-
herligende virkelighedsbeskrivelse
kom for dagen, og en egentlig kritik af
den merkantilistiske politik opstod.
Der opstod en offentlig debat om poli-
tisk-økonomiske forhold i klubber,
selskaber og tidsskrifter.

G. En diskussion om transfor- mationens kronologi

Mit forsøg på at definere begreberne
har forhåbentlig nu gjort det klart, at
kameralismen som begreb ikke kan

opfattes som et alternativ til mer-
kantilisme og fysiokratisme. Kame-
ralisme er et fag, der doceres på ene-
vældens universiteter (i begyndelsen
i det tysktalende Centraleuropa og
først fra 1785 på Københavns), og
som tilbyder kundskaber om den ret-
te statsforvaltning. Til forskel herfra
er fysiokratisme en ideologi med na-
turvidenskabelige prætentioner og
en kritik af merkantilismen. Den op-
stod under inspiration fra den frem-
skredne agrare revolution i England,
blev udbredt i franske saloner og
fandt sine første skriftlige udtryk i
den store franske Encyklopædi
(1751-), der øvede indflydelse på den
offentlige debat i det oplyste Europa.
Den ændrede sammen med Adam
Smiths tilsvarende kritik af merkan-
tilismen, som bar præg af den tidlige
industrielle revolution, afgørende på
indholdet af kameralstudiet, der om-
kring år 1800 skiftede navn til natio-
naløkonomi.

Kritikken af min tese om fysiokra-
tismens afgørende indflydelse på hel-
statens økonomiske og politiske
transformation i 1700-tallets sidste
halvdel har foruden sit hovedargu-
ment (at der ikke fandtes fysiokrater
i helstaten, eller i hvert fald kun no-
gle få) et biargument. Føldbæk hæv-
der, at fysiokratismen af kronologi-
ske grunde ikke kan bruges som kau-
salforklaring på landboreformerne.
Hans ræsonnement er, at general-
prokurør Henrik Stampe, som skulle
være ophavsmand til de tidlige land-
boreformer, bragte sit første forslag

på bane i vinteren 1756/57, »samtidigt med de tidligste fysiokratiske idéer«. Disse idéer skulle derfor have bevæget sig med raket fart for at kunne nå at inspirere Stampe, hvilket skulle usandsynliggøre min tese. Feldbæks ræsonnement holder imidlertid kun, hvis man antager, at Quesnay (med sine artikler »fermi-ers« og »grain« i de bind af Encyklopædien, der udkom i 1756-57 og hans tableau économique, »der i 1758 cirkulerede i en snæver kreds«) var ene mand om at udvikle systemet (fysiokratisme i snæver forstand). Men som jeg har vist ovenfor, var Quesnay selv påvirket af de iagttagelser, der i disse år fløj over Kanalen, og som allerede fra Encyklopædiens første bind 1751 fandt udtryk i Diderots artikel »agriculture«, der propagerede for Tulls system, som blev introduceret i Frankrig af Duhamel du Monceau samme år,⁶¹ og som kritiserede braklægning og trevangsbrug sønder og sammen. Og allerede i *Oeconomiske Tanker til høiere Efter-Tanke*, 1756-61 kunne F.C.Lütken henvise til den tidligste fysiokratiske litteratur. Jeg kan ikke se rettere end, at den fysiokratiske tese passer nydeligt – som hånd til handske – med kronologien.

H. Relevansen af teorien om dansk fysiokratisme

Hvorfor er det så vigtigt at opspore de idéhistoriske kilder til den danske landbrugsreformation og modernisering? Det er det, fordi vi savner

en konsistent tese om denne transformations europæiske forudsætninger og konsekvenser. Undtagen, naturligvis, hvis man mener, at der hverken var europæiske forudsætninger eller konsekvenser, fordi transformationen var selvgroet og altså kom indefra. Men Feldbæks tese om en indrestyret udvikling forekommer selvmodsigende af to grunde. For det første fordi han hævder, at reformerne kom indefra, men samtidigt var kameralistisk inspireret. Da der ingen lærestol var i kameralisme i Danmark før 1785, må han hermed mene den tyske kameralisme. Denne fagtradition havde imidlertid ingen selvstændige idéer om landbrugsreformer, og der blev ikke gennemført reformer af landbruget i tyske stater, i hvert fald ikke så gennemgribende som de danske. For det andet fordi han hævder, at de danske landboreformer blev til gennem et pres fra neden, altså i det civile samfund, og samtidig forfægter kameralismetesen. Kameralismen var imidlertid en statsforvaltningslære, der ikke havde noget begreb om græsrodsinitiativer, men udelukkende forholdt sig til, hvordan regenten skulle styre og hans embedsmænd forvalte. Disse inkonsistenser er løst, forekommer det mig, i tesen om fysiokratismen, der kom udefra og var virksom i det civile samfund.

Diskussionen er vigtig, synes jeg, for uden at vi får styr på disse blinde pletter i forskningen om den danske

moderniseringsproces, får vi ingen forklaring på det interessante spørgsmål om, hvorfor Danmark med dets altdominerende landbrug i det 19. århundrede kom til at høre

hjemme i Vesteuropa, og ikke i den centrale og østlige del af kontinentet, hvor en tilsvarende transformation og en tilsvarende relativ styrkelse af det civile samfund ikke fandt sted.

NOTER

1. Marc Bloch, *Caractères originaux de l'histoire rurale française*, Oslo 1931, Eng. overs. *French Rural History. An Essay on Its Basic Characteristics*, Berkeley and Los Angeles, 1966, s. 216.
2. Harald Espeli og Ole Feldbæk i *Historisk Tidsskrift*, bd. 97, 1, 1997. Finn Stendal Pedersen i *HISTORIE*, 1997, s. 336-341.
3. Edvard Holm, *Kampen om Landboreformerne*, Kbh., 1888.
4. Ole Feldbæk, »Den lange fred 1700-1800«, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 9, Kbh., 1990, s. 270.
5. anf.skr., s.st.
6. DMP, s. 569-578 og Ole Feldbæk i *Historisk Tidsskrift*, 1997, s. 175.
7. Disse betragtninger hviler på stikprøvekontrol i det empiriske materiale i *TRAP Danmark*, 5. udg., hvor ejerlaugene (antal) i følgende herreder tilfældigt er valgt som repræsentation af de omtalte amter: (46) Lundtoft h. i Sønderjyllands a., (26) Hatting h. i Vejle a., (19) Sabro h. i Århus a., (12) Nørhald h. i Randers a., (25) Åsum h. i Odense a., (76) Merløse h. i Holbæk a. og (27) Lyng-Frederiksborg h. i Frederiksborg a.
8. Thorkild Kjærgaard, *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, Kbh. 1991, bilag.
9. DMP III, 4-6.
10. Dan Ch.Christensen, »Tidlige Tærskværker«, *Bol & By* 1991:2, s. 97-133.
11. DMP, s. 141-146
12. March Bloch, anf.skr. s. 218.
13. Pierre Samuel du Pont de Namours, *Physiocratie ou constitution naturelle du Gouvernement le plus avantageux au genre humain. Recueil publié par du Pont des Sociétés Royales d'Agriculture de Soissons et d'Orleans, & Correspondant de la Société d'Émulation de Londres*, bd. 1-6, Yverdon (Schweiz), 1768-69.
14. George Weulersse, fysiokratismens historiker par excellence, kalder netop sit store værks bd. 1 *Le mouvement physiocratique en France de 1756 à 1770*, Paris, 1910.
15. C.U.D. Eggers, *Om den danske Statskundskab og danske politiske Skrifter. Tre Forelæsninger*, Kbh. 1786, samt den anonyme kritik: *Et Brev om Professor C.U.D. Eggers trede Forelæsninger*, Kbh. 1786, m.fl.
16. André J.Bourde, *The Influence of England on the French Agronomes 1750-1789*, Cambridge, 1953. DMP, s. 130-136.
17. Roy Porter, *Enlightenment – Britain and the Creation of the Modern World*, London, 2000, s. 310.
18. Adam Smith, *The Wealth of Nations*, London/New York, 1960, bd. 1, s. 223.

19. Aug. Hennings, *Ueber die wahren Quellen des Nationalwohlstandes, Freiheit, Volksmenge, Fleiss, in Zusammenhang mit der moralischen Bestimmung der Menschen und der Natur der Sachen*, Kbh. og Lpz., 1785, s. 94ff og s. 143ff.
20. Adam Smith, anf.skr., bd. 2, s. 158.
21. s.st., s., s. 172.
22. P.F.J.H. le Mercier de la Rivière, *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, bd. 1-2, London og Paris, 1767.
23. Pierre Samuel Dupont de Nemours *Physiocratie ou Constitution Naturelle du Gouvernement la plus avantageux au genre humain*, 1-6, Yverdon (Schweiz), 1768-69.
24. François Quesnay, *Tableau oeconomique avec ses explications*, Paris, 1760, Hamburg, 1762.
25. Denis Diderot, artiklen »agriculture«, *Den store franske Encyclopædi*, bd.1., Paris, 1751.
26. Victor Riquetti Mirabeau og François Quesnay, *Philosophie rurale ou économie générale et politique de l'agriculture*, bd. 1-3, Amsterdam, 1764, og François Quesnay, *Flor und Verfall der Länder als natürliche Folgen der Begünstigung oder Bedrückung der Landwirtschaft und der Freiheit oder Beschränkung des Handels mit den rohen Producten dargestellt. Nach dem französischen des Ritters F.Q. bearbeitet von Christian August Wichmann*, Züllichau, 1798.
27. *Precursors of Adam Smith*, udg. af Ronald L.Meek, London, 1973, s. 101-114, og Ronald L. Meek, *Social Science and the ignoble savage*, Cambridge, 1976.
28. Edvard Holm, *Kampen om Landboreformerne*, Kbh., 1888. Edvard Holm, *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18. Aarhundrede (1746-1770)*, Kbh., 1883 (repro. 1975)
29. Rolv Petter Amdam, »Norske fysiokratar – fanst dei?«, i *Det som svarte seg best. Studier i økonomisk historie og politikk*, red. af Edgar Hovland, Even Lange & Sigurd Rysstad, Oslo, 1990.
30. Anf.skr., s.25, og H.C. Johansen, »Fire økonomiske lærebogsforfattere fra perioden 1770-1815«, i *Danske Økonomer*, red. af J.P. Christensen, Kbh., 1976, s. 105-123.
31. H.L. Bisgaard, *Den Danske Nationaløkonomi i det 18. Arhundrede*, Kbh., 1902, s. 180: »der findes ikke på dansk grund et eneste forsøg fra en forfatter på at gøre sig til talsmand for denne lære«. Modsiges af Jørgen Estrup, »Præsten i Fyhn – Otto Diderich Lütken«, i *Danske Økonomer*, red. af J.P. Christensen, Kbh., 1976, s. 60-93.
32. H.L. Bisgaard, anf.skr. og Julius Schovelin, *Fra den danske Handels Empire*, bd. 2, Kbh., 1900, s. 196-207. Jfr. DMP, s.136-139.
33. Ole Feldbæk, »Det Moderne Projekt«, *Historisk Tidsskrift*, 1997:1.
34. Jørgen Estrup, anf.skr., s. 89-92, Helge Nielsen, *Folkebibliotekernes Forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770erne til 1834*, Kbh., 1960, s. 105, 107, 112, 204, Jens Møller, »P.F. Suhms regeringsregler 1774«, *Historisk Tidsskrift*, 1972, s. 131-132, Jens Arup Seip, »Teorien om det opinionsstyrte enevælde«, (norsk) *Historisk Tidsskrift*, bd. 38, 1957-58, s. 435-36, V. Falbe Hansen, *Stavnbaands-Løsningen og Landboreformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt*, Kbh., 1889 (repro 1975), s. 54-57, Wolfgang Prange, »Die Anfänge der großen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771«, *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, bd.60, Neumünster 1971, s. 231, 642, Fartein Valen-Sendstad, *Norske Landbrugsredskaber – 1800-1850-årene*, Lillehammer, 1964, s. 89, Svend Aage Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. 1: 1720-1914, Kbh., 1972, s. 50, 53, 62, Ingrid Markussen, *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, Kbh., 1991, s. 145-148.

35. P. Randulf, *Anledning til Agerdyrkningens Forbedring*, Kbh., 1757.
36. Plumard de Dangeul, *Remarques sur les avantages et les désavantages de la France et de la Grande Bretagne...traduites de l'Anglais du Chevalier John Nickolls*, Amsterdam, 1754.
37. Ange Goudar, *Les intérêts de la France mal entendus dans les branches de l'Agriculture...par un citoyen*, Amsterdam, 1756.
38. F.C. Lütken, *Oeconomiske Tanker til høiere Efter-Tanke*, 6. del, Kbh., 1759, s. 87ff.
39. M.H. Høyer, *To Breve om Bondestandens og Landhuusholdningens Forbedring*, Kbh., 1766. Se endv. Wolfgang Prange, »Die Anfänge der großen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771«, *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, bd.60, Neumünster, 1971, s. 540ff.
40. NKS 469b, KB.
41. Jens Møller, »P.F. Suhms regeringsregler 1774«, *Historisk Tidsskrift*, 1972, s. 123-158.
42. C.G. Oeder, *Bedenken über die Frage: Wie dem Bauernstande Freyheit und Eigenthum in den Ländern, wo ihm beydes fehlt, verschaffen werden könne*, Kbh. 1769, *Zusätze*, 1771.
43. Tyge Rothe, *Naturen betraget efter Bonnets Maade*, bd.1-6, Kbh. 1791-. Tyge Rothe, *Hvorfor skulde vi ønske Landvæsen Systemets Forandring? – Et Anhang til Bogen om vort Landvæsens System saadan som det var, 1783*, Kbh., 1786. S. 9 finder vi Rothes rosende omtale af godsforvalteren på Giesegaard, Søren Klestrup, som han kaldte »denne brave danske Artur Jung« (Arthur Young).
44. C. Olufsen, »Afhandling om den naturlige Orden for Agerdyrkningens Fremskridt med Hensyn til den danske Stat«, *Nye Oeconomiske Annaler*, bd. 3, 1817.
45. *Tale holden i det Kongl. Danske Landhuusholdnings Selskabs høitidelige Forsamling den 12. Februar 1776 i Overværelse af Selskabets Høie Partron, Hans Kongelige Høihed Kronprinds Frederik, da det offentlig bekjendtgjorte sine tildømte Præmier & Belønninger for Aaret 1775. Ved Thomas Bugge, p.t. Selskabets Præsident*, Kbh., 1776.
46. Jens Arup Seip, »Teorien om det opinionsstyrte enevælde«, (norsk) *Historisk Tidsskrift*, bd. 38, 1957-58.
47. Seip, anf.skr., s. 436.
48. Aug. Hennings, anf.skr. Prams bemærkning i Add.176, KB.
49. *Nye Landoeconomiske Tidender*, 1819ff, jfr. DMP, s. 155-161, 581-582, 701-709.
50. Gregers Begtrup, *Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*, bd. 1-7, Kbh., 1803-10.
51. DMP, s. 598-608.
52. Albrecht Thaer, *Grundsætninger i Landoeconomien*, bd. 1-3, Kbh., 1816-19.
53. Dansk lærdomshistorie er en mangelvare, og det ville være ønskeligt med mere forskning, bl.a. i økonomi og statsforvaltning. F.eks. er det bind i *Københavns Universitets Historie, 1479-1979*, der skulle handle om økonomi og statskundskab, aldrig udkommet. De bedste værker om kameralisme at konsultere er for mig at se Keith Tribe, *Governing Economy. The Reformation of German Economic Discourse 1750-1840*, Cambridge 1988 og Keith Tribe, »Cameralism and the Science of Government«, *Journal of Modern History*, 56, 1984, s. 263-284. For Danmarks vedkommende se Ingrid Markussen, anf.skr., s. 112-159.
54. *Summarisk Indhold af Forelæsninger over Statsvidenskaberne som holdes ved Kiøbenhavns Universitet af C.U.D. Eggers*, Kbh., 1785,
55. Keith Tribe, *Governing Economy. The Reformation of German Economic Discourse 1750-1840*, Cambridge, 1988, s. 152, med udtrykkelig henvisning til Eggers' forelæsninger.

56. C.U.D. Eggers, *Bemerkungen über den Geist der neueren Landwirtschafts-Gesetze in Dänemark und die dagegen erregten Beschwerden*, Kbh., 1792.
57. DMP, s. 100, 633-36.
58. A.C.H. Niemann, *Abriss der sogenannten Kameralstudiums und Bestimmung seines Zwecks für sich und in Verbindung mit der Rechtsgelehrsamkeit, Für seine Vorlesungen entworfen*, Kiel, 1792.
59. Keith Tribe, anf.skr., s. 146-147.
60. DMP, s. 41-47.
61. H.-L. Duhamel du Monceau, *Éléments d'agriculture*, bd. 1-2, Paris, 1754.

Kartoffeltyskerne

– vellykket indvandring eller national konflikt?

Niels Kayser Nielsen

Historien om kartoffeltyskerne adskiller sig på flere måder fra andre historier om indvandring til det danske samfund. Først og fremmest derved at denne indvandring er kommet til på statsligt initiativ – i form af op-søgende arbejde. For det andet derved at man her fokuserer på én bestemt gruppe og deres karakteristika (som kontrast kunne man stille sig spørgsmålet om, hvorfor man ikke taler om »reformembedsmandstyskerne« eller »roepolakkerne«?), og for det tredje derved at der er gået mytologi i fænomenet – på godt og ondt.

Tilsyneladende er det en succes-historie og et eksempel til efterfølgelse – her er der tale om en vellykket integration: de fremmede lærte os noget, som vi senere har haft glæde af. Men som altid, når man har med myter at gøre, stiller historikere sig skeptisk an og insisterer på en modstilling mellem overlevering og

(bestræbelse på) sandhed (Warring 2001). Således også her.

Myten om kartoffeltyskerne skal der i første omgang ikke gøres nævneværdigt ud af: at det var dem, der bragte kartofflen til Danmark og dermed skabte grobund for, at nødvendighedens rige kunne overståes – jf. Tegners gamle diktum om freden, vaccinen og poteterne som forudsætning for Sverige tilbagerobring af Finland inden for rigets grænser; efter 1809. Kartoffelmyten ved vi i dag ikke holder vand (Kayser Nielsen 2000). Lad os derfor i første omgang koncentrere om de faktiske forhold vedr. deres indvandring. Derefter følger en omtale af kartoffelspørgsmålet, som afslutningsvis fører ud i en perspektivering til merkantilistiske statsinteresser og til forskningen i nationalisme i 1700-tallet.

Indledningsvis kan der være grund til kort at nævne et par træk

Niels Kayser Nielsen (f. 1949), lektor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet. Har udgivet en lang række bøger og artikler om bl.a. madkultur, kropskultur, nationalismehistorie, idrætshistorie og engelsk social- og kulturhistorie i 19. århundrede. Arbejder i øjeblikket med Nordens historie i mellemkrigstiden.

af forskningssituationen. Emnet kan siges at være relativt godt udforsket. Den, som har publiceret mest på området er Valdemar Andersen, i bøgerne om Alheden fra 1953, om hedesog- net Vorbasses historie fra 1964 og sammenfatningen i form af værket *Den jyske Hedekolonisation* fra 1970 (Andersen 1970). Endvidere foreligger der flere ældre studier i de amts- historiske årbøger, ikke mindst Vejle Amts, samt en fersk artikel i Ribe Amts Årbog 2000 om kartoffeltyskerne i Skjoldbjerg ved Randbøl (Kristensen 2000). Endvidere må nævnes Jeppe Aakjærs grundige studier i emnet, baseret på minutiøse kilde- studier i Landsarkivet i Viborg. Når han og Laust Kristensen fremhæves, skyldes det, at vi her får tegnet et mindre flatterende billede end ellers. Der er en vis tendens til, at kartoffel- tyskerne portrætteres lyserødt og som en gruppe, det var synd for. Også Peter Henningsen har (jf. nedenfor) forsket i sagen.

Som denne korte omtale af histo- riografien tilkendegiver, er kartoffel- tyskerne ikke én gruppe, som alloke- res samlet. Nærmere bestemt er der tale om en række forskellige bosæt- telser, hvoraf de to største er hen- holdtvis den på Alheden omkring Havredal og Grønhøj og bosættelsen mellem Randbøl og Vorbasse, her- under også den omtalte i Skjoldbjerg. Der var også tysk bosættelse på Skygge Hede ved Engesvang syd for Alheden. Der er derudover tale om andre mere spredte bosættelser, bl.a.

på Sjælland. De lades her ude af bil- ledet. Men hvor kom de så fra, kar- toffeltyskerne?

Fra Tyskland

Disse tyskere – nogle var jordbruge- re, andre håndværkere og ikke så få aftaktede soldater – kom på Frede- rik d. 5.'s, eller rettere hans rege- rings initiativ til Jylland fra Rhin- og Mainegnene, især Pfalz, Darmstadt og Würtemberg, i årene 1759-1761. Kongens to hovedrådgivere overhof- marskal A.G. Moltke og udenrigs- minister J.H.E. Bernstorff havde kon- takt med den i Frankfurt am Main virkende J.F. Moritz, der som lega- tionsråd gennem flere år sendte en række indberetninger til København om politiske og økonomiske emner. Fra egnene omkring Main og Rhi- nen, et af de traditionelt hårdest ramte krigsområder i Centraleuropa, var i årene forud udvandret i tusind- vis af folk, bl.a. til Amerika. I 1747 havde Frederik 2. af Preussen ud- sendt hvervningsplakater i disse egne med henblik på rekruttering af folk til genopbygning af hans øde- lagte områder. Tyskeren von Justi, der i slutningen af 1750'erne virkede som »Koloniinspektør« i København, synes også at have bidraget til sagen. Fridlev Skrubbeltrang omtaler, at han i marts 1758 dristigt anbefalede, at man indkaldte 10.000 tyske kolo- nister i løbet af 10 år. Er det mon derfor, Skrubbeltrang omtaler ham som »mirakeldoktor«? (Skrubbel- trang 1966: 23).

Med Moltke som leder af kolonisationen og Moritz som mellemmand begyndte den danske hvervekampagne i maj 1759 med indrykkelse af en annonce i den lokale avis. Heri lovede Moritz guld og grønne skove, nærmere bestemt permanent tiendefrihed, skatte- og afgiftsfrihed i tyve år, ægtfrihed, rejsepenge samt foder og sædekorn de første år. Disse løfter var ikke nye.

Nærmere bestemt havde der været initiativer i gang – på dansk jord – allerede tidligere i 1700-tallet. Aakjær har nøje undersøgt de allertidligste initiativer. I en forordning af 23. maj 1723 opfordredes danskere til at bosætte sig på heden med henblik på opdyrkning af den. Denne opfordring blev fulgt op af en ny forordning af 30. november 1751, udstedt af Frederik 5., hvori der bl. a. blev lovet 20 års skattefrihed og, som noget nyt, tiendefritagelse (Kristensen 2001: 196). Som led i koloniseringen truede kronen med ekspropriation af en række hedegårde i Midtjylland, hvor bosættelse af opdykningspionerer skulle finde sted. Initiativtageren hertil var den tyskfødte Ludvig von Kahlen.

Imidlertid var denne lokkemad ikke tilstrækkelig til, at danske bønder bed på krogen. Som Peter Henningsen har påpeget i sin bog *Hedens hemmeligheder*, skal årsagen formodentlig, udover velkendt bondekonservatisme, også søges i den omstændighed, at hedeboenderne forstod at

tilgodegøre sig heden uden at opdyrke den (Henningsen 1995: 77 ff.). Det var tilsyneladende ikke muligt at formå danskere til at gå i gang med forehavendet.

Skulle der sker opdykning, måtte man da gå andre steder hen. Her rettedes blikket mod nogle familier fra den brandenburgske koloni i Fredericia, der tilsyneladende havde en vis erfaring med hedeopdyrkning hjemmefra, men heller ikke disse bed på krogen. Altså søgte man så udenlands, til Tyskland. Den gængse forklaring er, at man regnede med, at Syvårskrigen ville fremme lysten til udvandring – under forudsætning af, at rejsemålet fremstod attraktivt. Man opererede med andre ord med det, der senere skulle gå under betegnelsen »push and pull-effekten«. Men man skal i den forbindelse også have in mente, at hvervning i Tyskland ikke var et ukendt fænomen. Også den danske hær hvervede soldater flere steder i Tyskland som supplement til landhærmilitsen, herunder også i Rhin-egnene (Skjold Petersen 2001).

Under alle omstændigheder gav foretagendet pote; en ikke uvæsentlig faktor i den forbindelse kunne være, at J.F. Moritz som udvandringsformidler fik procenter af det antal, han sendte til Jylland (Henningsen 1995: 88). I hvert fald fik han succes med sit forehavende: i løbet af 1759-60 resulterede hvervekampagnen i, at ca. 275 tyske familier drog af sted til Jylland.

Ankomsten

Alt tegnede lyst, da den første gruppe drog af sted sommeren 1759. Allerede midt i oktober 1759 ankom de første fra Rhein-Hessen. De, der ankom søværts, var forståes de første. Fra Lübeck til Aarhus. Her vidste man ikke rigtigt, hvad man skulle stille op med dem. Der var ikke sørget for logi etc. for dem, men de blev forsynet med penge og en smule af andre fornødenheder. Derefter fulgte det i kartoffeltysker-forskningen så hyppigt omtalte møde i Knudstrup Kro 24. oktober 1759 mellem tyskerne og statsembedsmændene Hans de Hoffman og Andreas Diechmann, hvor begge parter skulle føle hinanden på tænderne, og hvor de første chok hos begge parter melder sig. Af referatet af mødet fremgår det, ifølge Aakjær, at de to danskere straks erfarer, at det ikke er erfarne hedeopdykere, man har med at gøre, men vinbønder og folk med forstand på kastanjetræer, samt at Moritz i Frankfurt har lovet dem alskens herligheder, som det vil være svært at leve op til.

Efter et par dages rundvisning på heden vendte man så tilbage til Viborg, hvorefter de Hoffman ved hjemkomsten til sit domicil på Skerrildgaard ved Horsens erfarede, at den næste sending tyskere var ankommet til Fredericia 27. oktober

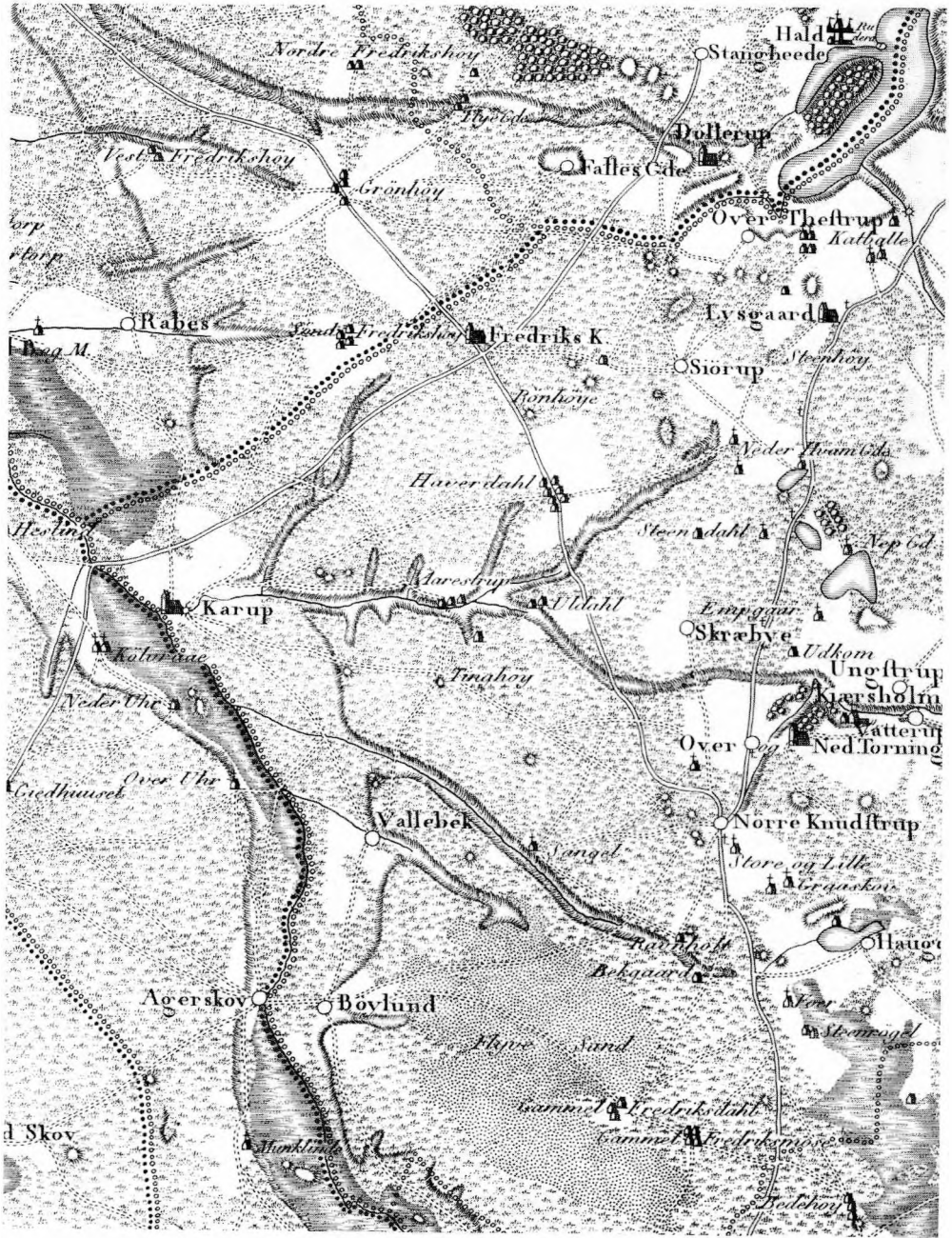
1759. 13 familier og 51 personer i alt. Blandt disse var den Christoffer Rau, der siden skulle give anledning til så megen besvær for de danske myndigheder.

De Hoffman vedblev at være tilsynsførende med de tyske kolonister, men den daglige funktion som hederundviser og bosættelsesansvarlig for Alheden overtages af Ditlev Trap-paud; amtmand over Dronningborg, Silkeborg og Mariager Amt 1730-68. Aakjær har nøje gransket brevvekslingen mellem de Hoffman og Trap-paud og det er sidstnævntes breve, der i det følgende bygges på. De må formodes at have en betydelig kilde-mæssig værdi – omend Aakjær gengiver dem selektivt.

Den samme skuffelse som på Alheden erfor de tyskere, der efter ophold i Kolding og Fredericia ved ankomsten til Randbøl Hede sidst i oktober samme år indså, hvilke øde egne af Danmark, de var blevet udset til at kolonialisere: den vidtstrakte hede indbød ikke til megen optimisme. Jordsmonnet var elendig; der manglede de frugtbare enge, som ellers i Midt- og Vestjylland fungerer som »agers moder«; der var hverken vand eller brønd, og tilmed hærgede sandflugten og flyvesandet. Ikke at undre på, at mismodet bredte sig.

Alheden omkring Frederiks sydvest for Viborg, fra Videnskabernes Selskabs Kort 1800, Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV. ▶

De danske myndigheder har måske heller ikke følt sig helt sikre på tyskerne. Det er ikke uinteressant at hæfte sig ved, at man lægger deres rejserute til Viborg fra Aarhus over Randers. Ifølge Aakjær for at undgå fristelserne fra kroerne i Midtjylland (Aakjær 1919: 669). Har man allerede lugtet luntten? I hvert fald var de første år på Alheden præget af store alkoholproblemer. Det fremgår tydeligvis af de ovennævnte undersøgelser, at tyskerne var et blandet folkefærd: nogle var solide; andre var vindbøjtler og plattenslagere – og alle var underlagt særdeles barske sociale vilkår. De måtte starte helt fra bunden. Det kneb med at skaffe vand, husene blæste omkul, man levede på statens nåde og unåde, der var indbyrdes konflikter og slagsmål, naboerne var skeptiske. Ikke sært, at nogle faldt i druk.

Aakjær angiver i øvrigt – med hjemmel i Trappauds breve – at der blandt årsagerne til den yderst turbulente begyndelse på Alheden også må kaluleres med dårlig dansk rådgivning; udover tyskernes indbyrdes uenighed og deres manglende forudsætninger for hedeopdyrkning, for så vidt som de var håndværkere, frugtavlere, vinbønder etc. Én af de danske indvandrings»konsulenter«, bygningsinspektør Henning Stiwitz, synes at have udviklet et godt blik for projektmageri (dette er Trappauds formulering). Fx havde han planer om anlæggelsen af en papirmølle ved Karup å, som dog aldrig blev realise-

ret. Bl.a. dette gjorde det muligt gennem flere år at få tilført betydelige summer til disse projekter, som han så i sin tur ved at stå på god fod med tyskerne, bl.a. ved tilsyneladende at tage del i drikkeriet i Christoffer Raus smugkro, også fik andel i. Sommeren 1763 forbydes da også al ud salg af spiritus til kolonisterne (Aakjær 1919: 705).

Henning Stiwitz var tidligere lakaj hos enkedronningen og blev 22. august 1760 ansat som inspektør over kolonisationen på Alheden (Aakjær 1919: 676, note 1). Hans embedsførelse kritiseres voldsomt af Trappaud, som er af den gamle skole, hvorimod Stiwitz tilsyneladende tager tingene mere gelinde. I den forbindelse kan man dog heller ikke se bort fra, at Trappaud synes at have virket for at indplacere sin egen svingersøn i Stiwitz' stilling. Under alle omstændigheder synes Stiwitz og Rau, ifølge Trappaud, at være »intime Venner« (Aakjær 1919: 677). I den forbindelse kan Trappaud ikke dy sig for en besk bemærkning. 6. december 1760 skriver han: »Naar Kongens Penge ophører vil det først vise sig, hvormange Kolonister Kongen har«. De ord skulle siden blive opfyldte. Om Stiwitz har han intet godt at sige; han betegnes snart som »kyllinge-hoved«, snart som »orakel«, snart som »vindmager«. Det hedder sig om »kyllinge-hovedet«, at han går »trimeltyk med Projecter«. Skrevet juleaftensdag 1760. Det er i sandhed hårde ord i julen.

Et andet svagt kort i den danske administration var Søren Thestrup, der var kasserer for kolonisationen. Han erstattes ganske vist allerede 1761 med en anden inspektør, men ender sine dage i 1763 med at være blevet afsløret i som kassebedrøver.

Hvorvidt det forholder sig som Aakjær og Trappaud angiver: at tyskerne blev vildført og strøget med hårene af danske intriganter, kan næppe afgøres endeligt, men at der har været tale om et noget voldsomt og vidtløftigt folkefærd, er der næppe tvivl om. Laust Kristensen skildrer således en retssag i Fredericia som følge af et værtshusslagsmål, hvori tyskerne var indblandet – men de nærmere omstændigheder herom kan vist ikke angives (Kristensen 2000: 203 f.). At danskerne ofte har udæsket tyskerne er der ikke grund til at betvivle – om end, som vi skal se nedenfor, det næppe var af nationalistiske årsager.

Men tyskerne kunne også godt selv. Det florerer med sager om ærekrænkelser og jalousidramaer – og et enkelt mord som følge af ægteskabelige krænkelser var man også vidne til. 29. juli 1761 anfører Trappaud, at »4 Kolonister har drevet deres Stude ud paa Rabis Mark, og ilde slaaet en Bonde i Rabis« (Aakjær 1999: 687). Af andre kilder fremgår det, at bonden ville få livsvarige mén heraf. Håndværkerne nægtede rask væk at komme ud på Alheden med materialer, da tyskerne stjal med arme og ben og truede dem med tørre tærsk.

Drabet fandt sted i november 1762. Den dræbte var kolonisten Diessendaller eller Decfendehler (de Hoffmans angivelse af navnet); hans rigtige navn er utvivlsomt Andreas Diefenthaler. Han var kommet til Danmark allerede i 1756, hvor han arbejdede som væver i Odense. Ved rygter om tysk kolonisation i Jylland flyttede han hertil, hvor han sluttede sig til Raus parti i de indbyrdes konflikter blandt tyskerne på Alheden. Én af Raus modstandere var den anden kroholder i Havredal, Baltzar Barthold. Sammen med Diefenthaler havde denne og to andre mænd været i Viborg og var der på Peter Linds værtshus blevet uenige. Uenigheden gjaldt enten en »Bancoseddel« eller beskyldninger om, at væver Diefenthaler uretmæssigt havde tilranet sig dagpenge, som tilkom en af de tre andre (kilderne er uenige herom).

Ved det efterfølgende forhør i Knudstrup 9. 11. 1762 drak parterne sig fulde, og det føg i luften med beskyldninger om »Horeri« o. l. På vejen hjem kom man i slagsmål, hvorved de tre ovennævnte tærskede Diefenthaler til døde på vejen mellem Knudstrup og Havredal (Andersen 1975: 130). De blev efterfølgende alle tre arresteret, men under uklare omstændigheder (vagtforsømmelse eller bestikkelse?) lykkedes det alle de tre anklagede at flygte. Retssikkerheden var taberen; til gengæld blev kolonien ét problem mindre – og Rau slap for besværet med en konkurrent.

Det lyder alt sammen ganske voldsomt, men af studier i samtidens kriminalitetshistorie kan man overtyses om, at ærekrænkelser var ganske hyppigt forekommende i datidens samfund. Eva Österberg har argumenteret for, at når småforbrydelser som en lussing, et ryk i håret og en afslået hat kunne havne i retten, var årsagen, at de var krænkende. Æren var blevet såret (Österberg 1994: 46). Det samme viser bl.a. Lotte Dombernovskis studier på dansk grund; for slet ikke at tale om Heikki Ylikangas' bog om de finske knivjunkere i 1800-tallets Österbotten, hvor problemet med de vanskelige næstældste sønner og deres manglende ejendomsære, som følge af at de ikke arvede gård, resulterede i en massiv kriminalitet.

Vedr. drikfældighed anfører Dombernovski i øvrigt historien om branden i Jacob Hansens gård i Hesselager på Sydfoyn en januaraften 1805, hvor sogne- og brandfogeden var så beruset, at han ikke kune deltage i slukningsarbejdet. Men det var han ikke ene om. Det var efter sigende ikke muligt at opdrive en eneste ædru mandsperson i Hesselager den aften (Dombernovsky 1975: 185). Af Niels Blichers velkendte topografiske beskrivelse 1795 af Vium præstekald lidt øst for Alheden, som – bevarer – ikke er den mest pålidelige kilde, idet Blicher er en ganske almuekritisk person, fremgår det, at »de ulyksalige Kroer« forårsager drikfældighed, slagsmål og vrøvl i ægteskaberne (Blicher 1978: 139).

Kartoffeltyskerne har næppe været værre eller bedre end andre. Ifølge Trappaud ser det endda ud til, at det først er efter nogen tid i Danmark, at de lærer at drikke brændevin, idet de den første tid mestendels drak vin (!).

Sommeren 1763 tog Rentekammeret imidlertid skeen i den anden hånd og nægtede fremover at udbetale de hidtidige store summer til kolonisterne. Forplejnings- eller dagpengene og fourageringsleverancerne skulle ophøre pr. 29.9. 1763. Dette synes dog ikke at være blevet effektiviseret før 1765, idet høsten 1764 gav et aldeles ringe udbytte. 68 uduelige familier ønskes sendt væk – med feltskærer, »chirurgus« og barberer Rau i spidsen. Man havde fået nok af de evindelige problemer og den konstante kræven ind. At Rau de facto er rejst bort, fremgår af et af ham afsendt brev fra Skt. Petersborg til de resterende kolonister; han er på vej til Volga-området og til nye æventyr (Andersen 1970: 176). Under alle omstændigheder var 1765 tredjedele af de oprindelige kolonister bortrejst.

Randbøl-egnen

En ting er imidlertid situationen på Alheden, men hvorledes så det ud sydpå på Randbøl Hede. Også her synes der at have været store problemer. Men retteligen bør man her skelne mellem tre forskellige bosættelser: Frederiksnåde med katolske familier, Frederikshåb med refor-

Området omkring Randbøl Hede nordøst for Vorbasse, fra Videnskabernes Selskabs Kort 1804, Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

merte tyskere og Skjoldbjerg, der blev omdøbt til Moltkenberg – efter A.G. Moltke – med protestantisk bebyggelse (Henningsen 1995: 89).

De første kolonister ankom i oktober 1760 for at besigtige forholdene, som her ikke var bedre end ved Viborg. Det ser da heller ikke ud til, at de har tilbragt vinteren på heden; men snarere i Fredericia. Men i løbet af foråret og sommeren 1761 var der opført huse alle tre steder på Randbøl Hede. Laust Kristensen, som har undersøgt Moltkenberg-kolonien, har fremanalyseret, at der her boede 26 familier i 1761. To år senere er der imidlertid kun 15 kolonister tilbage. 12 familier er enten rejst eller blevet

sendt bort. Og yderligere to år senere i 1765 er der i Moltkenberg kun en kolonistfamilie tilbage. I løbet af årene 1761-65 ophørte Moltkenberg da med at være en tysk bebyggelse. Danske bønder overtog gårdene. Til gengæld var det tyske islæt i de to øvrige kolonier på Randbøl Hede fortsat betydeligt, ligesom på Alheden.

I 1762 var de tyske kolonister flyttet fra deres lyngtørvshytter til nye gårde. Ved nytår 1764 kunne de Hoffman stolt meddele, at der var opført 43 gårde, alle bestående af 8 fag beboelse og otte fag udhus (Henningsen 1995: 90). I øvrigt gjorde der sig også det forhold gældende på Randbøl Hede, at danske bønder ef-

ter 1765 synes at have købt de af staten til tyskerne erhvervede, men nu forladte gårde, således at der har været mindre adskillelse mellem danske og tyske hér.

Årsager til bortrejser

Men hvorfor forsvandt så mange af tyskerne? Der anføres flere grunde. Bl.a. at der blev propageret blandt dem for en helt ny og bedre tilværelse; denne gang i Rusland. Hertil synes 90 familier af de tyske at være rejst i 1765. Andre har nok følt sig fristet af Syvårskrigens ophør 1763, og har måske følt sig mere draget til hjemstavnen, da rygtet om fred nåede dem. Man kan næppe heller se bort fra kvægsygens betydning. Denne ramte de sårbare tyske kolonigårde ekstraordinært hårdt. Endelig synes det ikke at være uden betydning, at de økonomiske vilkår ikke var gunstige:

Den udlovede skattefrihed stod ganske vist ved magt, men alligevel afholdt den danske stat sig ikke fra i 1762 at opkræve en ekstraskat, som selvsagt vakte et ramaskrig (Kristensen 2000: 205).

Men nok så vigtigt var det måske, at dagpengene faldt endeligt bort i 1765. Man mente, at det nu var på tide, at kolonisterne skulle klare sig selv. Allerede ved halveringen i 1763 synes der at have været en vis opbrudsstemning i kolonierne. Denne blev yderligere forstærket af Katarina den Stores loven guld og grønne skove i tilfælde af udvandring til Rus-

land, hvilket synes at have tiltrukket adskillige, som så sluttede sig til de i forvejen boende Volga-tyskere.

Men de tilbageværende tyskere viste til gengæld, at de trods alt de godt kunne klare sig selv. Deres liv kom ikke til at adskille sig væsentligt fra de øvrige danske bønders. Det var hårdt slid med opbrækning af jorden, et nøjsomt liv med få og sparsomme fornøjelser. For tyskernes vedkommende synes handel og hyppige markedsbesøg at have været én af dem. Det som jorden var bedst egnet til, efter at mor-laget var skrællet bort, var kartoffelavl. Det var denne afgrøde, der blev tyskernes redning, og som for eftertiden har givet dem navnet »kartoffeltyskere«. I Hans de Hoffmans 20 sider store *Samtale angaaende Hedernes Dyrkning* opsummerer forfatteren Alhedens kolonisationsarbejde ved følgende opgørelse fra 1780: der er på Alheden 22 landsbyer med 86 gårde og 440 sjæle, som blandt meget andet har avlet 389 tønnder kartofler (de Hoffman 1780: 4). En synsforretning fra 1788 oplyser, at kolonisternes avling og drift er på højde med de andre omliggende bønderbyer, så »kolonisterne nu gerne kan henlægges under amtets øvrige beboere« (Andersen 1970: 206). Som de Hoffman anfører, skyldes dette ikke mindst kartoffelavl. I 1839 skrev St. St. Blicher uskrømtet, at »Uden Kartøflerne kunde Colonisterne ikke bestaa« (Blicher 1839: 91). Det lyder ikke usandsynligt: Kornsalgsperioden har næppe haft den store

betydning i disse egne, og de enge, der andre steder i Midt- og Vestjylland kunne danne basis for høhøst og dermed kreaturhold og studeeksport, var der ikke mange af. Kartoffeltyskerne har været lige så rige og især fattige som deres danske naboer. I 1852 tog så staten konsekvensen og solgte fæstegårdene til deres tyske brugere; på lempelige vilkår: 150 rdl. pr. tønde hartkorn.

– Men hvordan kom de i gang med kartoffelavl?

Inspiration fra Fredericia

Til besvarelse af dette spørgsmål, må man holde sig for øje, at ovennævnte de Hoffmans værk ikke den ældste beretning om kartoffeltyskerne på den jyske hede. Vi har andre tidligere, der alle stammer fra 1762. Det gælder en indberetning om koloniernes tilstand, beroende i Landsarkivet i Viborg, Fortalen til *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*, bd. 6 samt Ludvig Holbergs *Danmarks og Norges gejstlige og verdslige Staat*. Heri omtales, at de har en have, hvor der allerede vokser bønner, ærter og kartofler. Altså kan vi indskrænke vores undersøgelsesperiode til tiden mellem 1759 og 1762. Det er tilsyneladende i disse år, kartoffelgennembruddet i Midtjylland sker. – Men hvad sker der mere konkret?

Her er Valdemar Andersen den, der i sin bog *Den jyske hedekolonisation* med størst kildekritisk omhu har undersøgt sagsforholdene. Valdemar Andersen har bl. a. interesseret

sig for Johan Gottfried Erichsen og og skriver om ham, at »sandheden om kartoffelens introduktion på de jyske heder synes at placere den vidtspændende dr. Erichsen som initiativtageren« (Andersen 1970: 168). Og noget om snakken er der givetvis. Denne driftige herre blev nemlig ifølge Fortalen til *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin* bd. 6 i 1760 beordret til at gå de kongelige »kommissionarer« de Hoffman og Dieckmann til hånd ved – som det hedder – »de Jydske Koloniers Anlæggelse«, efter forinden at have været virksom ved opdykningsforsøg i Vildmosen. Valdemar Andersen påviser, at Erichsen allerede i april 1761 skriver til Rentekammeret om kartofler til kolonisterne. Herfra bliver der svaret, at når der ikke kan skaffes kartofler hverken i kongeriget eller Holsten, må man indkøbe fra Hamburg »for billigste betaling«. Denne sending synes at være arriveret via Hjerting og puttet i jorden allerede sidst i juni samme år – efter at man forinden har skaffet sig kyndig vejledning hos præsterne Lüders i Glücksborg og Thun i Hjortlund om kartoffelavl (Andersen 1970: 168).

Denne korrespondence peger i to retninger: dels at tyskerne ikke har haft kartofler med hjemmefra; dels at man gerne ville dyrke kartofler på Alheden. Men hvem er »man«? Er det tyskerne selv, eller er det deres danske formyndere, der finder, at det vil være ønskværdigt, hvis disse tyske »forsøgskaniner« fik kartofler at ar-

bejde med? At Erichsen går i brechen for tyskerne på dette område kan måske tyde på – som Peter Henningsen med historikerens forsigtighed når frem til – som konklusion: at kartoffeltyskerne måske kan tillægges æren for kartofflens introduktion på den jyske hede (Henningsen 1995: 92). Jeppe Aakjær anfører da også om de første tyskere, der ankommer til Aarhus, at et par af disse har dyrket kartofler i Tyskland.

Men man kan med lige så stor ret hævde et dansk merkantilistisk synspunkt: at når tyskerne nu var kommet til den jyske Alhede, kunne man – med kommissærerne som mellemænd – lige så godt lade dem forsøge sig med kartoffelavl. Man kan i den forbindelse konstatere, at bl. a. *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin* i disse år omkr. 1760 formeligt vrimler med forslag til opdyrkning, afgrødeforsøg og forslag til forbedring af landbruget og den spæde industri, i bl. a. Fredericia. Men ikke kun på den tidlige industris område kommer Fredericia i fokus. Det gælder også på kartoffelområdet. Her havde man i Fredericia kyndige fagfolk at rådspørge. Og måske er det så alligevel ikke Erichsen og kartoffeltyskerne, der er primus motorer; og måske er Erichsen i virkeligheden kun stik-i-rend-dreng for kommissærerne?

Vi har nemlig en tredje mulighed, som ingen har peget på: de reformerte huguenotters indflydelse også i forhold til kartoffeltyskerne. For både

Alhede- og Randbøl-tyskernes vedkommende ligger det fast, at de før deres færd ud på hederne gjorde holdt i Fredericia. Peter Helwig, som var blandt de første, der ankom til Danmark, opholdt sig i Fredericia fra oktober eller november 1759, indtil han i maj 1760 drog til Alheden (Andersen 1963: 184). Andre opholdt sig i Fredericia tilsvarende lang tid, nemlig det meste af sommeren 1760, fra ca. 1. maj til medio august – og til foråret 1861 for nogles vedkommende. Det forekommer helt usandsynligt, at han – og andre fra de ca. 100 familier der var indkvarterede i Fredericia – gennem en så lang periode ikke skulle have stiftet bekendtskab med huguenotterne og deres landbrug. Det gælder så meget desto mere som, at tyskerne helst holdt sig til deres trosfæller og i kolonierne ønskede at bo med folk af samme konfession (Andersen 1963: 179) – og hvad har da været naturligt end, at de reformerte blandt dem har opsøgt de reformerte i Fredericia?

Hvis det forholder sig således, har der været adskilligt at lære i Fredericia. I den ældste beskrivelse af Fredericia, J. N. Wilses *Fuldstændig Beskrivelse af Stapelstaden Fridericia* fra 1767, hedder det: »Der ere faa Steder i Riget, hvor der avles saa mange Patater som her. Man ser de fleste paa den Reformeerte Mark« (Wilsen 1767: 240). Dette synes de reformerte huguenotter ifølge Hugo Matthiessen at have begyndt på allerede i 1740'erne. Derimod er der, på

baggrund af nærlæsning af Frederik d. 4.'s privilegietildeling til dem 1720, ikke grund til at tro, at de har givet sig af med kartoffelavl ved deres ankomst til Fredericia året forinden. Til gengæld kom de efter det med stor succes. Wilse anfører om huguenotternes avlsbrug:

»Men med alt dette ere de Reformerte Planteurer i Fridericia de ordentligste og flittigste saavel i Tobaksplantning som i anden Jorddyrkning« (Wilse 1767: 238).

Denne anden jorddyrkning indbefatter bl.a. kartoffelavl. Herom anfører han:

»de fleste spise de selv, de øvrige enten sælge de eller fede Sviin med, til Brød, Stivelse eller anden Brug bruger endnu ingen dem her.«

Så meget står i det mindste fast, at tyskerne i Frederiksnaade og Moltkenberg på Randbøl Hede allerede i 1761 avlede kartofler. Mon ikke de her har fået inspiration fra vennerne i Fredericia sommeren og vinteren forinden? I hvert fald hedder det i Fortalen til *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin* bd. 6 (1762), at kancelliråd Diechmann fra Fredericia ultimo juli 1761 gæstede kolonisterne på Randbøl Hede og her, ifølge rapporten herom sammesteds, kunne glæde sig over følgende nye resultater:

»1. Patater eller Jord-Æbler udi ønskeligste Vext, og fuldkommen saa gode, som ved Fredericia udi Plantagerne

2. Alle Slags Roer, Rødder, Ræddiker, Ærter, Bønner, Salater, Herse og

3. Bedste hvid og grøn Kaal«

Det er Fredericia, som er sammenligningsgrundlaget for Diechmann. Mon ikke han har haft sine gode grunde hertil? De kartofler, han her ser i »ønskeligste Vext«, kan ikke være dem, der ifølge Valdemar Andersen er puttet i jorden en måned tidligere (så hurtigt vokser kartofler ikke), men må stamme andetsteds fra; mon ikke fra Fredericia? Tanken er nærliggende, når man tager i betragtning, at tyskerne tilbragte vinteren dér. Det hedder i samme rapport ligeledes, at kolonisterne beder om at få opført en egen kirke på Randbøl Hede, da de finder det for langt at rejse til Fredericia for at komme til messe. Der har med andre ord været kontakt mellem Randbøl og Fredericia.

Nu er der imidlertid yderligere en misteltén at tage i ed. Det kunne nemlig tænkes, at huguenotterne i Fredericia slet ikke har villet give deres viden fra sig, og at dette er baggrunden for, at man kontakter pastor Lüders i Glücksborg for assistance. Dette er der dog ikke tegn på. I J. N. Wilses *Fuldstændig Beskrivelse af Stapelstaden Fredericia* fra 1767 hedder det om kartoflerne:

»deres øvrige Brug og Nytte har kommet Bønderne i Nabolauget at plante dem ogsaa.« (Wilse 1767: 243)

Og skal man to en anden af de ældste Fredericia-beskrivelser, nem-

lig Johan Markus Dalgas' bog fra 1797 om de Reformertes etablering i Fredericia, synes der aldeles ikke at være tale om »forretningshemmeligheder«. Heri hedder det nemlig, i en fodnote, om kartoflerne:

»En af Kolonisterne, satte sig, for nogle Aar siden, ned i en Landsbye, 6 Mile herfra, han gjorde dem der bekendt med Kartofler, og nu dyrker man dem omhyggeligen i alle de Landsbyer der omkring, og velsigner den gode Fridericianer, der lærte dem denne Frugt at kiende. (Dalgas 1797: 31, note 22)

I Fortalen til *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin* bd. 8 (1764) hedder det om hedeopdyrkerne på Alheden og Randbøl Hede, at de afsætter deres kartofler og havesager, herunder rødder, roer og hvidkål »i Viborg, Kolding, Fredericia og andre købstæder, hvor de kører til Torvs med deres Stude«. Man har nok vidst, hvor der var kunder.

Nærmere end som så kommer man næppe. Det synes ikke muligt at trænge længere ned i kildematerialet. Imidlertid er det ikke uvæsentligt at hæfte sig ved, at Hans de Hoffman i sine indberetninger fra heden et par år inden tyskernes ankomst – da han endnu boede på Skerrildgård ved Horsens – og i sine forslag til, hvorledes de kunne udnyttes, overhovedet ikke nævner kartofler – og det til trods for at han bl. a. peger på de reformerte i Fredericia som mulige hedeopdyrkere (Aakjær 1919: 654). Det er derfor nærliggende at

tro, at der, da han i 1760 bliver amtmand for Koldinghus len og i sin egenskab heraf residerer i Fredericia, er gået en prås op for ham, og at han har fået en helt ny opfattelse med hensyn til kartoffelavl.

Det er overmåde sandsynligt, at de Hoffman, der allerede i efteråret 1759 på Knudstrup kro havde erfaret, at et par af tyskerne var fortrolige med kartoffelavl, har kunnet lægge to og to sammen, da han kom til Fredericia. Og har han ikke selv kunnet, er det næppe heller uden betydning, at hans kolonisationskollega Andreas Diechmann forinden havde været proviantforvalter for de kongelige magasiner i Fredericia. Måske har han hvisket de Hoffman noget i øret?. Hvis derimod tyskerne selv har hentet inspiration hos huguenotterne i Fredericia synes kartofflens spredning at være sket »fra neden«, via mund-til-mund-metode eller via eksemplets magt. Men uanset om det ene eller det andet gør sig gældende, peger alle spor i retning af inspiration fra huguenotterne i Fredericia.

Merkantilisme og indvandring

Der er næppe tvivl om, at det var i den danske stats interesse, at kartoffelavlen blev udbredt dels hos tyskerne selv, dels ud over tyskernes eget virkeområde; på den måde at dyrkningsmæssigt ugunstige egne blev gjort frugtbare. Meget peger også i retning af, at tyskerne selv har haft interesse for sagen. Men dernæst ty-

der meget på, at begge parter: den danske stats embedsmænd og de menige kartoffeltyskere selv, har været under indflydelse fra huguenotterne i Fredericia; måske formidlet via de Hoffman og Diechmanns omtanke, måske på tyskerne eget initiativ. Og at de involverede i øvrigt ramte en merkantilistisk åre midt i den økonomiske tænkning, der ellers var ved at dreje i fysiokratisk og dermed mere liberalistisk retning.

Historien om kartoffeltyskernes indvandring er udtryk for den merkantilistiske tankegang, at hovedsagen var antallet af borgere i staten; dels som producenter, dels som fiskale objekter. Så betød det mindre hvilken herkomst de havde. Merkantilismen var på den måde udtryk for en udpræget *ius soli*-tænkning. Det afgørende var, at man som statsundersåt »drog sit strå til stakken« og gjorde nytte i samfundet. Ikke ens nationale tilhørsforhold. Overfor dette stod fysiokratismens mere nationale *ius sanguinis*-opfattelse, der gik ud på, at danskerne selv skulle tage fat. Ifølge fysiokraterne var jyderne blevet gjort sløve og uvirksomme af kronens og godsejernes herredømme. Fik bonden blot sin frihed, skulle han nok vise sig vindskibelig (Henningens 1995: 77 ff.).

Men lige netop på indvandringsområdet havde merkantilismen fortsat vind i sejlene – ligesom de vedblev at have det meget længe. Endda så længe, at den kunne knyttes til den vågnende nationalisme. Max

Engman har således set nærmere på debatten i Finland i begyndelsen af 1800-tallet og her påpeget den udtalte modvilje mod udvandring til Skt. Petersborg. Ledende folk som f.eks. landshøvdingene anså udvandringen som skadelig; man frygtede arbejdskraftmangel. Landshøvding Carl Mannerheim i Åbo anså udvandringen som farlig for et »folkefattigt« land som Finland og befrygtede især virkningerne for landbruget. Samtidig anførte han imidlertid også det merkantilistiske synspunkt, at udvandringen også var til skade for »Stats-Werkets inkomster« (Engman 1995: 48). Hans kollega Gustaf Aminoff i Kuopio hæftede sig til gengæld mere ved det nationale aspekt og gjorde gældende, at for så vidt som Finland skulle betragtes som en særlig stat og ikke som en provins under Rusland, måtte det være muligt at hjemle begrænsninger i adgangen til at udvandre (Engman 1995: 47). Senere i århundredet, da den nordiske masseudvandring til Amerika tog fart, var det ikke ualmindeligt at anklage emigranterne for landsforræderi.

Indvandring og nationalisme

På den anden side kan man ikke se bort fra, at de mange veldokumenterede skærmydsler mellem tyskerne og danskerne kunne være udtryk for en national konflikt. Hvis det er tilfældet, har vi så at sige at gøre med et udslag af »national bevidsthed før nationalismen«. Dvs. en tilbage-date-

ring af opkomsten af national selvbevidsthed. Visse forskere, som f.eks. Bo Lindberg, mener af analytiske grunde, at denne tidlige nationalisme retteligen bør betegnes som »national identitet«.

Den herskende konstruktivistiske opfattelse inden for nationalismeforskningen ser normalt den nationale vækkelses »take off«-periode som de første tiår efter 1800. Og givet er det, at der her skete et voldsomt boom i nationalistisk litteratur, propaganda og symbolinventar; men måske skal vi alligevel noget længere tilbage i eftersporingen af de første tegn på national vækkelse.

For Finlands vedkommende har man diskuteret Anjala-oprøret mod Gustav 3. som det første udslag af en selvstændig finsk nationalisme; uden at der dog er enighed herom (Blomstedt 1965). Som led i bestræbelsen på tilbagedatering af den nationale selvbevidsthed har Max Engman kunnet datere det berømte diktum, som normalt tillægges A.I. Arwidsson, om at »svenskere kan vi ikke blive, russere vil vi ikke blive – lad os derfor blive finner« tilbage til Eric Gustaf Ehrström i *Åbo Morgonblad* i 1821 og måske endda videre tilbage til nogle privatbreve fra Gustaf Mauritz Armfeldt i 1811 (Engman 2000: 294 f.). Senest er det blevet fremført, at Pehr Adrian Gadds disputats helt tilbage i Åbo 1775 om kærlighed til fædrelandet ikke kun handlede om en universalistisk politisk-patriotisk kærlighed til »territori-

eriet«, men også om et kulturelt perspektiv, der banede vej for national selvforståelse, og endelig har Johan Nordin påpeget Johan Gustaf Ehrenswårds betragtninger fra 1779 om finnernes trang til selvstændighed og had og jalousi i forhold til Sverige (Nordin 2000). Spørgsmålet er imidlertid, hvor repræsentative Ehrenswårds synspunkter er.

For Norges vedkommende har ikke mindst Kåre Lunden taget afstand fra den konstruktivistiske nationalismetænkning og har i den forbindelse argumenteret mod det hyppigt fremførte synspunkt, at Eidsvoll 1814 var en forudsætning for norsk nationalisme; han ser snarere begivenhederne i forbindelse med den norske løsrivelse fra Danmark som en effekt af samme. Lunden slår i den forbindelse fast, at i hans undersøgelser af norske kilder fra de sidste tiår i 1700-tallet bliver ordet nation brugt lige så ofte som den patriotiske begreb »fædrelandet« (Lunden 1992: 67). Også Olav Christensen har været interesseret i 1770'ernes norskheds-vækkelse; dels blandt de norske studenter og intellektuelle i København, dels i lærde kredse i Trondheim under ledelse af Gerhard Schøning (Christensen 1998).

I Danmark har Ole Feldbæk ligeledes søgt at nuancere den nok så håndfaste opdeling i før og efter 1800 og slået til lyd for tegn på en dansk nationalisme i sidste fjerdedel af 1700-årene, indledt af Tyge Rothes nationale kulturprogram fra 1759

(Feldbæk 1984). En sådan tilbagedatering strækker sig imidlertid som hovedregel tilbage til tiden efter Struensee, hvor toneangivende og opportunistiske danske kredse kunne drage fordel af en modvilje mod tyskheden; til fremme af egne interesser.

Det, som derimod ikke er undersøgt med samme vægt, er tiden før Struensee, dvs. før 1770. Kan man også her spore en tyskermodvilje og en spirende dansk national selvbevidsthed? Og kommer den i så fald til udtryk i synet på kartoffeltyskerne i 1760'erne? Når dette spørgsmål trænger sig på, skyldes det ikke mindst, at Tyge Rothe i 1759 var inde på, at kærlighed til fædrelandet ikke kun fandtes blandt samfundets borgere, men også hos almuen (Feldbæk 1984: 274).

Her kan vi vende tilbage til Trap-pauds breve. Ganske vist tilhørte han som amtmand ingenlunde almuen, men han havde dagligt sin gang blandt både kartoffeltyskerne, håndværkerne og de lokale danske bønder. Endvidere må det anføres, at han var uhyre kritisk overfor det, der foregik på Alheden i disse år, hvorfor der nok kunne være anledning til at luften en tyskheds-animositet. Dette er imidlertid ingenlunde tilfældet. Generelt omtaler han tyskerne som »Colonisterne«. End ikke i forbindelse med det ovenfor omtalte mord bruges anden betegnelse. Kun ganske få gange omtales kolonisterne som »tydske«; og dette sker ikke i for-

bindelse med nogen som helst form for national stigmatisering.

Men at der var konflikter mellem de danske bønder og kolonisterne er (jf. ovenfor) på den anden side hævet over enhver tvivl. Spørgsmålet er imidlertid, hvad der har forårsaget dem. Valdemar Andersen skriver, at den stærke kritik på Alheden af kolonisterne havde sin rod i den lokale befolknings afvisende holdning til hedesagen i al almindelighed (Andersen 1970: 194). Denne opfattelse styrkes af forholdene på Randbøl Hede. Her var kritikken ikke så stærk som på Viborgegnen. Naboernes holdning var mere neutral, hvilket formodentlig kan tilskrives den omstændighed, at de ikke som på Alheden kunne føle sig gået for nær ved kolonisationen, idet heden her var købt og betalt af staten (Andersen 1970: 205).

Men hvilke konkrete forhold var det, som gav anledning til konflikt? Her kan man for det første pege på et sagsforhold, som Niels Blicher omtalte allerede i 1795, nemlig at kolonisationen indebar indskrænkning i de omliggende landsbyers udnyttelse af lynghederne og tørvemoserne til eget brug (Blicher 1978: 45). Dvs. at kolonisationen medførte tab af hævdevundne fri- og rettigheder og derved anfægtede en traditionel hedebondelevsførelse. For det andet har det – og ikke mindst på baggrund af ovenstående indskrænkninger – været en anstødssten at være vidne til de friheder, som kolonisterne nød godt af.

De betydelige tilskud har næppe været ukendte. For det tredje må det anføres, at forholdet til kolonisterne ikke er blevet bedre af, at de danske bønder blev udsat for tvangsafleveringer af fourage og pligtkørsler – bl. a. til opførelsen af Frederiks kirke 1765 (Andersen 1970: 175).

Imidlertid må man være varsom med at overfortolke disse konflikter. Det er mere sandsynligt, at de havde sin rod i misundelse og forbitrelse over angreb på traditionelle rettigheder end i spørgsmålet om nationalt tilhørsforhold. Og at danskerne så skævt til, at tyskerne drak vin, kan næppe undre. Det som var luksuriøs ekstravagance for den ene part, var en daglig foreteelse for den anden.

Her spillede uvidenhed ind. Vindriking er som bekendt ikke et spørgsmål om nationalt tilhørsforhold og folke-adkomst. Her er *ius soli* mere afgørende end *ius sanguinis*. Vi kan med andre ord for 1760'ernes vedkommende med megen sikkerhed lade national identitet ude af billedet på Alheden.

Tilsvarende gælder for Fredericias vedkommende. Hverken hos Wilse i 1767 eller hos Dalgas i 1797 ser man tegn på fremmedhad, endsige modvilje. Ejheller sprogbrugen som sådan afslører national bevidsthed. Dalgas skriver om huguenotterne, at han vil betragte dem ud fra to synspunkter, nemlig som »et Selskab af Plantere, bekiendt under Navn af den franske

Laden i en kolonigård fra midten af 1700-tallet. Tegnet af Valdemar Niiendam omkring år 1900. Fra: L. Mylius Erichsen: *Den jyske Hede før og nu*, København 1903.

Kolonie« og som et »*Religionsselskab*«. Men den franske afstamning berøres knap nok. Til gengæld betones igen og igen deres »Vindskibelighed«. Intetsteds i bogen markeres der distance til dem som u-danske, men ét sted anføres det dog, at kolonisterne

»fortiener at beskyttes imod nogle Smaaaanders Angreb, der ei see Tingene uden gennem deres egne Smaafordele.« (Dalgas 1797: 23).

Det ligner dog også her mere smålig misundelse end noget andet, og sådanne angreb er i øvrigt ifølge Dalgas uberettigede, for så vidt som kolonisterne overfor de unge mennesker blandt dem bestræber sig på, at »indaande dem Kierlighed til deres Fødested (Dalgas 1797: 27)

Det eneste sted i Dalgas' beskrivelse, hvor der er reference til nationale spørgsmål, er i den afsluttende »Efterretning om Kolonierne på Frederiks-Hede og Rambøl-Hede«, baseret på rejser hertil 1783. Heri står at læse, at »I Henseende til Religionen, saa er den største Deel af dem Nationale, men der befinder sig og nogle reformeerte Familier hist og her adspredte.« (Dalgas 1797: 72)

Som helhed må man derfor for kartoffeltyskernes vedkommende slå fast ved, at den kritik mod den første faser kolonisation, der bredte sig i årene efter 1760, ikke så meget rettede sig mod kolonisternes tyskhed som mod deres »liderlighed« generelt. Der findes ganske vist sporadiske tegn i kilderne fra de første år i 1760'erne på en national kritik, men

som Arne Jarrick så rigtigt har gjort opmærksom på i en indkredsning af, hvad mentalitetshistorie er, er det ikke nok at finde et par enkeltstående kildebelæg. Man må lede efter »serier« af lignende art og/eller se på, om kilden, hvori det enkeltstående »bevis« forekommer, også i sin helhed repræsenterer samme syn på det enkelte tilfælde (Jarrick 2000). Dette er på ingen måde tilfældet for kartoffeltyskernes vedkommende. Anti-tyskhed er ganske vist ikke det samme som pro-danskhed, men ingen af delene er på nogen måde fremtrædende i synet på kartoffeltyskerne. Det er med andre ord ikke her man skal søge efter en tidlig national almuedanskhed. Måske kan det også skyldes, at disse hedeopdyrkere ganske enkelt var for få og for svage til, at man på dette tidspunkt gad ofre nationalistisk energi på dem. For de toneangivende kredse i hovedstaden kunne de ikke udgøre en trussel, og at jyske bønder måtte føle sig klemt har næppe givet anledning til større kvaler i samme kredse ...

Sagt på en anden måde: at der ikke er tegn på pro-dansk nationalisme på dette område må ganske vist ikke foranledige os til en slutning *ex negativo* og *e silentio* om, at der ikke var tale om dansk national selvbevidsthed også før Struensee. Blot ved vi endnu ikke meget herom. Her – som i de øvrige nordiske lande – forstås en vigtig forskningsopgave. For nærværende er der blot peget på den. Men så meget kan dog konstateres,

at end ikke i forbindelse med den første, noget tvivlsomme tyske indvandring, var der tegn på, at sagen blev udnyttet til nationale formål.

Først senere i 1700-årene, op mod 1800, gjorde man i den offentlige debat gældende, at det nok havde været bedre med jyske bønder. Nu blæste der nye nationalistiske vinde (Henningsen 1995: 101). Vi ser tilsvarende danskheds-markeringer hos Niels Blicher i 1795. Han taler om, at *»Kolonisationen har udelukt et betydeligt Antal af Landets egne Børn fra visse store Fordeele.«* (Blicher 1978: 45).

Tilsvarende henvender han sig, på den ene side patriotisk underdanigt og på den anden side nationalt djærvt, med en kritik af *»Vor viise og milde Regiering«*:

»Hvor sørgeligt for Eders gode Hierter, om I misledte af Ukyndige, toge Brødet fra Eders egne velartede Børn og kastede det for uværdige Fremmede.« (Blicher 1978: 44).

Her kritiseres både smed og bager. Kritikken mod mellemmænd som Moritz og von Justi var hård. Det hed sig, at de først og fremmest havde villet mele deres egen kage. I dag ville man måske snarere sige, at deres ønske om at hjælpe såvel staten som indvandrerne havde karakter af, med Jens Arup Seips formulering, at være et *»vikarierende motiv«* for pleje af egeninteresse. Det samme kan siges om den tilsyneladende så indvandringsvenlige Henning Stiwitz.

Afslutning

Det blev indledningsvis anført, at kartoffeltyskerne er omgærdet af en vis mytologisk overlevering. Der er ovenfor ført bevis for, at de kun til en vis grad bærer deres navn med rette. Det var næppe dem, der indførte kartofflen til Danmark. Æren herfor må tilskrives en anden indvandrergruppe, nemlig huguenotterne i Fredericia. Men takket være kartofflen kunne de overleve på de jyske heder, samtidig med at de via kartoffel-epitetet fik ry for nok at være anderledes, men også stræbsomme. I selve kartoffeltilknytningen ligger associationer til en spartansk og nøjsom livsførelse. Da først de værste vildskud var fjernet, stod der en flok indvandrere tilbage, der stiltfærdigt indføjede sig i rækken af upåagtede, hårdtarbejdende hedeslidere, og som derfor havde et godt ry. Man knoklede løs på heden i sit ansigts sved; som de danske naboer. På den måde adskilte de sig ikke fra senere indvandringsgrupper som svenske tjenestepiger og polske roearbejdere – eller arabiske grønthandlere og pakistanske akademikere for den sags skyld.

For så vidt som alle tog del i samme arbejdsomheds-etos, var de forskellige, der var tale om, mere af etnisk end af national art. I et nordisk konformitetssøgende samfund som det danske med betoning af arbejdsomhed og nøjsomhed var flid og spartansk livsførelse langt hen i stand til at opveje ejendommelighed og anderledeshed. Spændingerne i

lokalområdet mellem danskerne og tyskerne er ganske vist først for alvor ophørt i løbet af 1900-tallet, men de udviklede sig aldrig til en national trussel endsigende til en faretruende tilstand. Fra 1845 blev der anvendt dansk sprog i de lokale koloniskoler, og 1870 er formentlig slutåret for tyskesprogede gudstjenester i Frederiks kirke. Hverken under

Treårskrigen eller i årene 1919-20 synes kolonisterne at have optrådt udansk.

Set i lyset heraf kan man tale om en vellykket indvandring – men starten var besværlig; ikke mindst fordi der var svage kort både blandt kolonisterne og blandt de danskere, der rådgav dem og administrerede indvandringen.

LITTERATUR

- Andersen, Valdemar 1963: *Vorbasse – et hedesogns historie*. Kolding: Konrad Jørgensens Forlag.
- Andersen, Valdemar 1970: *Den jyske hedekolonisation*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Andersen, Valdemar 1975: *Fra Alheden – lyng-landbrug-plantager*. Herning: Poul Kristensens Forlag 1975.
- Blicher, Niels 1978: *Topographie over Vium Præstekald af Niels Blicher 1795*. Udg. Af Blicher-Selskabet ved Ella Jensen. Herning: Poul Kristensens Forlag.
- Blicher, Steen Steensen 1839: *Viborg Amts Beskrivelse*. København.
- Blomstedt, Yrjö 1965: *Den finländska självständighetsrörelsen på 1780-talet – ideologi eller politisk spekulation*, in: *Historisk Tidskrift för Finland* vol. 50.
- Christensen, Olav 1998: *En nasjonal identitet tar form*, in: Øystein Sørensen (red.): *Jakten på det norske. Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Dalgas, Johan Markus 1797: *De Reformertes Etablissement i Fredericia*. København.
- Danmarks og Norges oekonomiske Magazin bd. 6 1762. København.
- Danmarks og Norges oekonomiske Magazin bd. 8 1764. København.
- de Hoffman, Hans 1780: *Samtale angaaende Hedernes Dyrkning og Forbedring i Jylland, som et A nhang til Hr. Conferentzraad og Amtmand Fleischers Agerdyrknings Cathecismus*. Odense.
- Dombernovski, Lotte 1975: *»Slagsmaal ere nu om Stunder langt mere sjældne«*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Engman, Max 1995: *Petersburgska vägar*. Helsingfors: Schildts.
- Engman, Max 2000: *Lejonet och Dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830-1890*. Stockholm: Atlantis.
- Feldbæk, Ole 1984: *Kærlighed til fædrelandet*, in: *Fortid og Nutid* bd. 31, hefte 1.
- Henningsen, Peter 1995: *Hedens hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900*. Grindsted: Overgaard.
- Jarrick, Arne 2000: *Vad representerar mentalitetshistorien?*, in: Johan R. Norberg (red.): *Studier i idrott, historia och samhälle. Tillägnade professor Jan Lindroth på hans 60-årsdag 23. februar 2000*. Stockholm: HLS Förlag.

- Kayser Nielsen, Niels 2000: Huguenotter og kartoffeltyskere. Træk af kartofflens kulturhistorie, in: Fortid og Nutid 2000: 4.
- Kristensen, Laust 2000: Skjoldbjerg. Kartoffeltyskere og hedekolonisering, in: Fra Ribe Amt 2000.
- Lunden, Kåre 1992: Norsk grålysing. Norsk nasjonalisme 1770-1814 på allmenn bakgrunn. Oslo: Det norske samlaget.
- Nordin, Johan 2000: Nation och tradition hos Gustav III. Kommentar till Henrika Tandefelt, in: Historisk Tidskrift 2000: 4. Tema Sverige-Finland.
- Skjold Petersen, Karsten 2001: Den danske hærs hvervning af soldater i slutningen af 1700-tallet, in: Fortid og Nutid 2001: 3.
- Skrubbeltrang, Fridlev 1966: Det indvundne Danmark. København: Nordisk Forlag.
- Warring, Anette 2001: Historie og erindring i dansk historiekultur, in: John T. Lauridsen (red.): Magasin fra Det Kongelige Bibliotek. Særnummer 2001: Historien i samfundet.
- Wilse, J. N. 1767: Fuldstændig Beskrivelse af Stapelstaden Fredericia. København.
- Österberg, Eva 1994: Från våldssamhälle till stöldsamhälle, in: Anders Björnsson (red.): Vad våldet har skapat. Om brott och straff i svensk och europeisk historia. Stockholm: Carlsson.
- Aakjær, Jeppe 1919: Hedens Peublering eller: Af den gamle Amtmands Papirer, in: Samlede Værker bd. 5 – Af min Hjemstavns Saga. København og Kristiania: Gyldendal og Nordisk Forlag.

Polske vandrearbejdere i Danmark 1893-1929

Af George Nellemann

Den indvandring af polske landarbejdere, som skete i tiden mellem 1893 og 1929 var ikke en egentlig planlagt indvandring. Der var tale om sæsonarbejdere, eller vandrearbejdere, som man dengang kaldte dem, som af forskellige grunde ikke kom hjem igen. Den væsentligste grund var 1. Verdenskrig.

Det hele begyndte, da man lagde landbruget om fra kornavl til kvægvavl med mejeribrug og til dyrkning af industriafgrøder. Denne nye form for agerbrug krævede mange arbejdere i sommerhalvåret, især til pasning af sukkerroer til industrien og foderroer til kvægholdet. Og samtidig med at kornavlen blev indskrænket, kom også damptærskværkerne, som gjorde, at man ikke havde brug for ret mange folk om vinteren til tærskning.

Problemet løste man ved at kopiere den fra Tyskland kendte vandre-

arbejderinstitution, som bestod i at man hvervede folk fra fattige overbefolkede egne til sæsonarbejde.

Roesukkerindustrien begyndte i Danmark i 1872, og i begyndelsen klarede man sig med hjælp af sæsonarbejdere fra Småland og det nordlige Skåne. Men da man i 1893 udvidede roearealerne, især på Lolland, slog de ikke til. Man kopierede derfor det tyske system, som kaldtes *Sachsengärgerei* eller *Rübengägnerei*: gennem mellemmænd, de såkaldte Aufsehere, skaffede man sig folk østfra, fra det Polen, som dengang var delt mellem Østrig, Rusland og Preussen. Faktisk blev der sat en bølgebevægelse i gang ved at de vestlige egne, også Ruhrdistriktet, hentede folk i det østlige Tyskland, hvis godsejere derfor måtte hente folk i Polen, som igen skaffede sig folk fra Ukraine. Der var tale om hundredtusinder af arbejdere, som hvert år bøl-

George Nellemann (f. 1930), Mag.scient., museumsinspektør ved Nationalmuseets 3. afdeling 1961-92. Har arbejdet med fiskeri, håndværk og polske landarbejdere i Danmark. Har skrevet talrige artikler indenfor de ovennævnte områder. Har bl.a. skrevet »Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere« (1981), siddet i redaktionen af »Gamle danske håndværk« (1971) og »Dagligliv i Danmark i vor tid 1-2« (1988-89), samt tidsskrifterne »Jordens folk. Etnografisk revy« (1965-72) og »Folk og Kultur. Årbog for dansk etnologi og folkemindevidenskab« (1972-).

gede frem og tilbage, og til Danmark kom der kun en ganske lille gren, 12.500 i 1914, da der kom flest.

Det begyndte med 400 i 1893, som sukkerfabrikkerne »importerede« til deres roeleverandører. Man byggede på Lolland vinteren 1892-93 8 indkvarteringshuse, som man med et låneord fra de tyske godser kaldte *polakkaserner*. Fabrikkerne lejede så folkene ud til dyrkerne for et fast beløb pr. tønde land. Men dette system kunne ikke fungere, for alle ville naturligvis have folk på samme tid, til tynding, lugning og optagning af roer. Man gik derfor over til at roedyrkerne eller deres foreninger, skaffede folkene, ofte gennem en *aufseher*, som kom med et hold arbejdere og påtog sig pasningen af roerne. Aufseherne var ofte polsktalende tyskere eller tysktalende polakker.

Antallet af sæsonarbejdere var i 1907 nået op på godt 6.000, og der begyndte at opstå problemer – eller rettere: de problemer der var, blev synlige. Dette år var det nemlig blevet svært for de danske roedyrkere at skaffe folk nok. En delegation til Wien – de fleste polske arbejdere som kom til Danmark kom fra det øst-rigsk besatte Malopolska/Galizien – blev henvist til provinsregeringen i Lwów/Lemberg, hvor man kunne fortælle, dels at Danmark havde fået et blakket ry blandt arbejderne, dels var der indført et særligt statsligt tilsyn med sæsonmigrationen, som krævede at hvervningen skete gennem autoriserede hvervekontorer.

I Danmark tog man sagen op, dels på grund af forhandlingerne i Lemberg, dels fordi der fra såvel en katolsk præst som fra den kendte socialdemokratiske folketingsmand Peter Sabroe blev rettet en voldsom kritik af de arbejds- og boligforhold, de danske landmænd og måske ikke mindst aufseherne bøs de polske arbejdere. Resultatet blev at såvel Indenrigsministeriet som De Samvirkende Fagforbund foretog undersøgelser af, hvor galt det stod til, og det stod så galt til, at der i 1908 blev vedtaget en beskyttelseslov: »Lov om Anvendelse af udenlandske Arbejdere til Arbejde i visse Virksomheder samt det offentlige Tilsyn hermed«.

I daglig tale hed den Polakloven, og den foreskrev autoriserede kontrakter på dansk og polsk samt ligeledes tosprogede afregningsbøger, hvori der kunne holdes regnskab med udført arbejde og udbetalte beløb. Også boligforholdene blev der lovgivet for og der blev stillet krav om sygekasse og ulykkesforsikring. De fleste steder var det politimesteren og embedslægerne, som skulle varetage tilsynet, men hvor der var ansat særlig mange sæsonarbejdere, f.eks. i Maribo Amt, blev der ansat særlige »polakinspektører«. Der blev årligt frem til 1921 udsendt en rapport om tilsynets virksomhed, og man kan følge en gradvis forbedring, til lovens gyldighedsperiode udløb 1922.

Som det fremgår af lovens navn, var der altså tale om mere end land-

Polske roepiger med kort roehakke, stillet op til fotografering med deres danske aufseher på Søby Søgårds marker på Fyn, 1913. (Foto i Nationalmuseet).

brug, men at det var landbruget, og især roedyrkningen, som brugte polske arbejdere er der ingen tvivl om. Det ser man bl.a. af statistikken fra 1911. Dette år var 3,8% af landarbejderne i Danmark polske, men de fordelte sig ikke jævnt. I Nørrejylland (Sønderjylland var jo tysk) var det kun 1%, på Øerne var det 7%, men på Lolland-Falster var det hele 27,8%. Som en yderligere fremhævelse af roearbejdet skal det også nævnes, at der var tale om en skæv kønsfordeling: to tredjedele var piger, roe- og malkepiger. Blandt de sæsonarbejdere, som især, men ikke udelukkende, var mandsarbejdere kan

nævnes mergelbrydning på Ribe-Varde egnen, tørvegravning i Vildmoserne og på Djursland, teglværksarbejde bl.a. i Nordsjælland og jernbaneanlæg på Bornholm.

Det som gav anledning til at en hel del blev i Danmark og overgik fra at være gæstearbejdere, som vi ville sige i dag, til indvandrere, var 1. Verdenskrig. Da den brød ud var der 14.000 unge polakker i Danmark, og mange af dem kom fra egne, som tidligt blev krigsskuepladser, og de havnede i flygtningelejre. Og selv om de fleste kom fra den østrigsk besatte del af Polen, var der dog også mange der kom fra »Russisk-Polen«. De

kunne ikke rejse hjem over Vamdrup-grænsen eller Warnemünde, for dér var der lukket for folk fra fjendeland. De måtte enten søge hjem over Sverige eller blive. Der blev lavet særlige »overvintringskontrakter« for dem, så de kunne holde sig i live til roesæsonen begyndte igen. Men der var ikke blevet tilstrækkelig mange. Danske roedykere, assisteret af katolske præster fra de kirker, som varetog sjælesorgen blandt de katolske polakker, og som kunne tale polsk, fik i årene 1915-17 lov til at hverve folk i flygtningelejrene i Øst-rig. Til gengæld måtte man love den østrigske regering visse fødevareleverancer. I 1918 og 1919 kom der ingen, og efter krigen kom der ikke rigtig gang i vandringerne igen. Det største tal blev 1696 i 1925, og i 1929 kom det sidste kontingent på 488.

Den danske fagbevægelse havde længe modarbejdet indførelsen af fremmede arbejdere, og nu var arbejdsløsheden i Danmark så stor, at den fik medhold. At det netop blev dette år, kan også hænge sammen med, at venstre-regeringen under ledelse af godsejeren Madsen-Mygdal blev afløst af en socialdemokratisk-radikal regering under tobaksarbejderen Thorvald Stauning.

Tilgangen holdt altså op, men der var blevet hængende en del. Hvor mange der nøjagtig var tale om er det vanskeligt at finde frem til, men det er nok ikke meget forkert at regne med at det drejer sig om små 4.000.

Igen er der tale om den skæve

kønsfordeling, to tredjedele kvinder og en tredjedel mænd. Og de fordelte sig på den måde, at stort set alle mændene giftede sig med polske piger, så halvdelen af pigerne fik danske mænd.

Indvandrer-generationen blev ved landbruget, og dens vertikale, sociale mobilitet kan stort set måles i besiddelse af fast ejendom: 26% blev selvstændige landmænd, men ingen fik mere end 50 tønder land, og i alt 75% ejede, da Nationalmuseet foretog en omfattende interviewundersøgelse i 1965, fast ejendom: landbrug, hus med have eller værksted. Det er iøjnefaldende, at de polsk-polske ægtepar på denne skala nåede længere end de polsk-danske.

Det mest karakteristiske træk af den polske kultur, som indvandrer-generationen bevarede, bortset fra sproget, var den romersk-katolske tro. Den katolske kirke i Danmark byggede, efter polakindvandringen var blevet en fast institution, kirker, og senere også skoler og børnehjem, i de landsdele, hvor der var mange polakker, og de katolske præster hjalp også deres sognebørn med verdslige problemer. Der var bl.a. en del af indvandrerne, som var analfabeter.

Skolerne og børnehjemmene var naturligvis bygget til 2. generation, og i 1930'erne var der ved siden af de katolske også verdslige, polske skoler, drevet af de polske foreninger med støtte fra Undervisningsministeriet i Warszawa, som udsendte læ-

Messe ved den nu fjernede »Lourdes-grotte« i Maribo. (Foto i Lolland-Falsters Stiftsmuseum).

terne. Disse lærer var også ungdomsledere og spejderførere, og i en periode var en strid mellem præster og lærere om »magten« over indvandrergruppen. Selv havde den ikke uddannede folk, som kunne administrere et skole- og ungdomsapparat, så man var afhængig af hjælp. Den fik man bl.a. fra gesandtskabet i København, som bl.a. bistod ved redak-

tionen af foreningsbladet »Polacy w Danji«, som kom i 1933-39.

Anden generation blev ikke ved landbruget. Man har ofte fornemmelsen af, at de havde fået nok, at de havde slidt meget for deres forældre. Indvandrerens børn er ikke nået samme status som *dansk gennemsnit* – de er overrepræsenteret i det som sociologerne kalder »den mellemste

arbejderklasse« – men det siger ikke noget i sig selv, for det er dansk gennemsnit, man sammenligner med. Det man skulle sammenligne med, findes der ikke oplysninger om: hvordan gik det folk, som var børn af danske landarbejdere i den samme generation.

Det medbragte, polske kulturtræk, som holder sig bedst også i anden generation, er konfessionen. En enquete blandt indvandrernes børn i 1970 viste, at 58% fremdeles var medlemmer af den katolske kirke. Men mange af dem er det dog på

samme måde, som danskerne er medlemmer af Folkekirken. Og i et land, hvis befolkning dengang var ganske uinteresserede i naboens religion, må det vist kaldes integration.

Efterkommerne efter den gamle polakindvandring må siges at være integrerede i det danske samfund, og det har da også været lettere for dem end for så mange senere indvandrergrupper. Deres baggrund var et kristent, europæisk landbrugsland; med små forskelle i kristendommen og landbruget ganske vist – og så ser de ud som os andre.

Farmers under pressure

Recent emigration of Dutch farmers

Mari Smits

When it's freezing and temperatures don't rise above zero degrees Celsius in the daytime, an epidemic seems to break out among the Dutch population. Crowds of people don their skates and take to the ice. When it's been freezing long and hard enough their thoughts turn to the northern province of Friesland: will there be an Eleven Towns Tour this year? In February 1985, the event was held for the first time in 22 years. The winner of this 200-kilometre skating race was a young farmer named Evert van Benthem. A year later, when the tour was also held, Van Benthem won again. He now became the most famous farmer in Holland. A few years ago, a Dutch bank company made a TV commercial featuring Van Benthem as a farmer on his own farm. The message of the commercial was: get big by staying small. Except Van Benthem himself didn't want to stay small. In 1999 he

announced his decision to sell his farm and emigrate to Canada. His motive: lack of opportunities to expand his business. A policy of environmental development is pursued in the region where he lived. This means that both the government and private nature organisations buy farmers' land in order to return it to its natural state. Those who want to stay on their farm can apply for subsidies for »natural« land management. This environmental development policy is just one of the reasons that many Dutch farmers are looking for opportunities to emigrate. However, for the majority of farmers, for personal or economic reasons emigration is not a practical option. Their only real option is to quit their business for good.

Van Benthem is not the only farmer who decided to emigrate because of lack of opportunities in the local environment. Nowadays, about

Mari Smits, historian, works at the Institute of Netherlands History (The Hague).

He has published works on Dutch emigration in the 1940s and 1950s and the history of Dutch farmers' organisations (1896-1996). He is currently doing research into the Dutch policy of development assistance.

300 farmers leave the Netherlands every year. According to emigration consultants and estate agents, more than 4000 farmers have serious plans to emigrate. According to an opinion poll held in 1999, 21% of Dutch farmers have plans to leave the country.¹ What is the reason for the recent wave of emigration and to which countries do Dutch farmers emigrate?

Emigration in the 1950s

Many people in the Netherlands remember uncles and aunts who emigrated to Canada, Australia and New Zealand in the 1950s. They left the country because they were dissatisfied with their situation. They still had vivid negative memories of the depression of the 1930s and the German occupation. Furthermore, they had no reason to expect that the standard of living would improve anytime soon. In 1947, more than 70% of the population held the view that their standard of living was worse than before the war.

Dutch farmers had specific problems. Young farmers found it almost impossible to start their own business. Land reclamation to provide more land for cultivation was not the solution. Furthermore, many farmers had a mental resistance to taking a non-agrarian profession. Thousands of farmers left the country on the advice of consultants from emigration offices.

Most agrarian emigrants in the 1950s were young farmers who had

to work as employees before they could start their own farm. Older farmers with large families wanted to be able to give their sons their own business. However, because of exchange controls the options for exporting capital were limited. It was therefore difficult for these emigrants to establish a good livelihood. Only a quarter of the farmers who emigrated to Canada between 1947 and 1955 succeeded in building up their own farm. The majority of agrarian emigrants found a non-agrarian profession.²

For most of the emigrants who left the Netherlands in the 1940s and 1950s, emigration was the decision of a lifetime. About 30% didn't succeed and returned.³ At the end of the 1950s emigration lost its appeal. Most young farmers found non-agrarian jobs and for those who still wanted to become farmers, there were new options. The rise of intensive livestock farming offered the opportunity to establish a business on a limited plot of land. It became easy to obtain credits and investment subsidies to build new stables. Those who emigrated already had family or friends in the land of their choice.

Restrictive agricultural policy and non-agricultural claims

The main reason that many Dutch farmers nowadays consider emigration is related to the change in agricultural policy in the last 15 years. After World War II, the main aim

Unge Hollændere demonstrerer. På banneret står: »Vi vil også være landmænd«.

was to produce sufficient amounts of low-priced food. In order to achieve this goal, Dutch agriculture underwent a process of modernisation. Small farms were wound up, and medium-sized farms started a process of specialisation and growth. The aim was to reduce costs so that products could be sold cheaply. Once the food shortage was over, Dutch farmers started to produce food for export. The establishment of the European Common Market was a tremendous stimulus for Dutch agriculture, especially for the breeding of cattle, pigs and poultry. In the 1960s and 1970s, factory farming appeared on the less fertile soils in the eastern and southern parts of the Nether-

lands. In order to start a new pig or poultry farm, only a small strip of land – on which to build stables – was necessary. Manure could be sold or given away to other farmers. Dairy farming also underwent a process of modernisation and growth. In the 1950s, ten cows was enough to earn a living. Twenty-five years later, a farmer typically owned more than 70 cows, and cows produced more than twice the quantity of milk that their ancestors did.

This agricultural development had its price: overproduction, a manure mountain and the high costs of financing the European agricultural policy. In order to reduce the various excesses, in 1984 the European Com-

munity introduced a levy on milk. Each farmer was given the right to produce a certain amount of milk. If he produced more milk, he was penalised. Although in some ways this measure was a blessing for many farmers, it was the first in a series of measures and rules that restricted the freedom of farming. After 1984, farmers could only expand their business by buying the right to produce from other farmers.

The most radical changes in Dutch agricultural policy aimed at reducing the excess of manure. In the last 20 years the Dutch government has tried to achieve this by all possible means. Its measures were not always successful. In the first 10 years – between 1984 and 1994 – the aim was to reduce the output of manure without reducing the livestock population. While pig farmers and the agricultural industries pinned their hopes on making new products from manure, the government tried to impose an administrative system to control the input and output of chemicals like phosphate and nitrogen. Farmers had to make new investments in order to reduce their output, without the certainty that the investments would be sufficient. Farmers resisted because all these measures encroached on their entrepreneurial freedom and introduced uncertainty about their future. Since 1994 the government has tried to realise its goals by reducing the livestock population. As long as raising

meat prices is not a possibility – Dutch agriculture is dependent on the Common Market – reducing the livestock population equates with declining income. Whereas big farmers have the capital to buy new licences to keep more animals, small farmers have no other choice than to wind up their business.

New investments were also necessary in order to comply with new animal welfare rules. These rules are the results of public criticism of the way animals are kept in modern farms. Laying batteries will be forbidden in the near future and calves will have to be kept in bigger stables. Like the measures to reduce manure output, farmers are being forced to make new investments without the promise of any gain. The public criticism of animal welfare also has a psychological aspect. Although animals are primarily a means of production, most farmers have an emotional bond with their animals and don't like to be criticised about the way they care for them.

Pig and poultry farmers are not the only ones who have to cope with a restrictive agricultural policy. For dairy farmers the reduction of the quantity of phosphate and nitrogen they can spread on their pastures also causes problems. Those who want to expand are not only obliged to buy the licence to produce more milk, they also have to buy more land. Land is not easily available in a densely populated country. This

brings us to another problem: non-agricultural claims on land. In the densely populated areas of the Netherlands, farmers have to make room for new houses, motorways, railways and industrial estates. In other parts of the country – as was the case with the skater Evert van Benthem, who went to Canada – the government and environmental organisations buy farmers' land in order to transform it into new country zones. The opportunities for starting new farms or expanding existing ones are rare nowadays. The only regions where this is still possible are the less densely populated northern provinces of the Netherlands. Here we see a national variation on international migration: farmers from the western and southern parts of the country settle there and start new farms. As a result, the traditional arable farming of this region is being replaced by dairy and pig farming.

The Dutch agricultural policy of the last 20 years and the increasing non-agricultural claims on farmers' land has produced an unfavourable climate for farming entrepreneurs. The government's treatment of farmers whose business has been threatened by livestock disease has further worsened the climate. In 1997, after the outbreak of swine disease in the south of the Netherlands, the government exploited the crisis to prepare legislation that would dramatically reduce the livestock population.

In 2001, after the outbreak of foot-and-mouth-disease, many farmers had the impression that the government had one purpose only: to get rid of them.

This is the climate in which many Dutch farmers are contemplating their future. For many – especially those who have small farms and older farmers without successors – liquidation is the only option left. It was not for nothing that many farmers decided to take advantage of the recent buying-up regulation introduced by the Ministry of Agriculture. Others – young farmers, older farmers with successors, and financially strong farmers – will possibly consider emigration.

Recent emigration

The first signs of growing interest in emigration among farmers appeared in the 1980s. A study published in 1989 by the Dutch Agricultural Economic Institute confirmed this. According to this study, 17% of the farmers in the survey occasionally toy with the idea of emigrating. Five percent of them have inquired about emigration but as yet have no definite plans to settle abroad. They have attended an information meeting, or travelled abroad to explore the possibilities of emigrating. One percent of the interviewed farmers had concrete plans.⁴ The farmers considering emigration were younger, better educated and had larger farms than those who had

Tilbudene var mange og forvirrende for de hollændere, der ønskede at emigrere i 1940 og 50'erne. Karikatur af en af de mange plakater der i 1950'erne opfordrede hollænderne til at emigrere.

never thought about it. The group of farmers contemplating emigration were often relatively specialised in intensive livestock breeding. Nevertheless, most of them had a dairy farm.⁵ The farmers interviewed were also asked about their reasons for considering emigration. Measures to curb production were most often mentioned as an important factor. In addition, uncertainty about future agricultural policy and high taxes ranked high. A future for the children and the feeling that the Netherlands is becoming overpopulated, arguments often cited in the 1950s, played only a modest role.

Changing patterns

In the 1980s, Dutch agricultural emigration was traditionally oriented at countries outside Europe. Farmers were interested in countries where their family or former neighbours had emigrated to in the 1950s: Canada, the United States, Brazil, Australia and New Zealand. According to the study I mentioned, more than 50% of the farmers who had gathered information about emigration were interested in Canada. Other traditional emigration destinations were also mentioned. Interest in emigrating to European countries was low.⁶ If we look at the actual emigration figures we see a contradiction. Although the largest contingent went to Canada – 61 in 1988⁷ – Denmark was also popular. Most of the 85 Dutch farmers who settled here be-

tween 1985 and 1992 arrived in 1988 and 1989.⁸

Since 1989, the character of Dutch agricultural emigration has changed radically. The developments in Central and Eastern Europe, above all the reunification of Germany, created new opportunities. A later study published in 1992 by the Dutch Agricultural Economic Institute confirmed growing interest in emigration among Dutch farmers. As measures to restrict production and reduce manure output became more rigid, more farmers attended information meetings about emigration and participated in study tours.⁹ Unlike the 1980s most agricultural emigrants stayed in Europe. In 1991, about 30 farmers went to France. Denmark had become less popular, but nonetheless absorbed ten farmers' families in that year. Twenty farmers started a new enterprise in the former German Democratic Republic. Other destinations in 1991 were Belgium, Great Britain, Ireland and southern European countries. The total agricultural emigration from the Netherlands to other European countries was estimated at 100 to 125 holdings. Only 40 emigrants travelled to countries outside Europe. In 1991 about 30 farmers started a new life in Canada, about half the number of those who emigrated three years earlier. The total number of agricultural emigrants was estimated at 150.¹⁰

From interviews with emigration

consultants and estate agents, the Agricultural Economic Institute distinguished four types of emigrants. The first and most important group is young farmers running modern holdings. For them, emigration is a challenge to build a larger and even more modern farm that offers expansion opportunities for them and their children. The second group consists of older farmers with one or more successors. They see emigration as a way of creating a good start for the next generation. Both groups – young farmers and old farmers with successors – have enough capital for settling abroad. The third group mainly consists of farmers' sons who lack funds to start a farm in the Netherlands but have spotted the potential of other countries, perhaps through working on farms abroad. The fourth group comprises agricultural entrepreneurs starting a production unit abroad while keeping their enterprise in the Netherlands. They do this merely to take advantage of the lower costs of land and labour in foreign countries.¹¹

Growing numbers

The emigration consultants and estate agents interviewed forecast that the numbers of Dutch farmers and horticultural growers who decided to emigrate would increase, a forecast that has become reality. According to recent figures, about 300 farmers emigrate each year. Emigration consultants estimate the number of

Dutch farmers currently planning to emigrate at between 4000 and 5000. The Dutch agricultural policy and growing urbanisation are the main reasons for emigration. All parts of the agrarian sector are represented: dairy farmers, pig and poultry farmers, arable farmers and growers. Lower land prices make buying land in other countries very attractive.¹² After a decline in the early 1990s, Canada regained the pole position among emigration countries. Every year, between 100 and 120 farmers' families move to Canada. Most of these families own a large dairy farm. Canada also offers good opportunities¹³ for pig and poultry farmers. Most emigrants start a new farm in provinces with large groups of Dutch emigrants, like Ontario and Alberta.

Between 35 and 45 emigrants go to Denmark. Half of them are young farmers starting their first enterprise. France, where a similar number of emigrants start new businesses, is attractive because of low land prices. Their farms are smaller. East Germany is still attractive for large dairy and pork farmers.¹⁴ According to emigration consultants, emigration to Germany will decline. Most of the farms that were available have been sold.

If we look at the current Dutch agricultural situation, we can expect the emigration trend among Dutch farmers to continue. It is unlikely that developments in agricultural

policy will stop now. The reduction of the area of farming land will also continue. The countries farmers will choose to emigrate to will be diverse. Apart from those who choose overseas countries like Canada, a large number of farmers will stay in Europe. Former communist countries like Poland, the Czech Republic and Hungary might become attractive. Within a few years these countries will become members of the European Union. Land is cheap and the need for agricultural modernisation beyond dispute. One of the problems is that foreigners cannot buy land. The alternatives are to lease land or start a joint venture with a local partner.

In 2000, the Dutch Minister of Agriculture, Laurens-Jan Brinkhorst, visited Hungary. During this visit he discussed the country's settlement opportunities for Dutch pig farmers with his Hungarian colleague. According to Brinkhorst, Hungary has a shortage of pig farmers and a surplus of unused land. Because the Netherlands has a surplus of pig farmers, Brinkhorst wishes to encourage them to emigrate or start a second production unit in Hun-

gary.¹⁵ Southern Europe has possibilities for grass-growers. By starting a new production unit they will be able to produce throughout the year. The light conditions for growing grass are good and wages low.¹⁶

Not the decision of a lifetime

Since dissatisfaction with the Dutch agricultural situation is the reason that most farmers decide to emigrate, agricultural developments in the destination countries are especially important for migration patterns. If Denmark introduces new, more stringent environmental regulations, it may lose its attraction for Dutch farmers. Immigration might decline, and Dutch farmers who have already settled in Denmark might consider emigrating to another country.

Nowadays emigration is not the decision of a lifetime. Farmers leave their country because they are looking for better opportunities. The success of migration depends on the success of the farm. If farmers are unable to earn a living in another country with cheaper land and start subsidies, returning to the Netherlands becomes a serious option.

NOTER

1. Source: EO-radio and LTO-Vastgoed, 1999.
2. M. Smits, *Met kompas emigreren. Katholieken en het vraagstuk van de emigratie in Nederland (1946-1972)* (Nijmegen's-Gravenhage 1989), p. 127.

3. J.H. Elich and P.W. Blauw, *Emigreren* (Utrecht/Antwerpen), p. 55-57.
4. J.H.A. Hillebrand, *Boeren en emigratie* (The Hague 1989), p. 10.
5. Ibid, p. 11.
6. Ibid, p. 22.
7. B.M. Kamphuis, *Recente ontwikkelingen in de emigratie van agrariërs* (The Hague 1992), 23.
8. Ibid, p. 25.
9. Ibid, p. 20.
10. Ibid, p. 12.
11. Ibid, p. 11.
12. *Zwolse Courant*, 31-1-2001.
13. Press-report ANP, 11-01-2000.
14. Ibidem.
15. Press-report ANP, 22-08-2000.
16. *Agrarisch Dagblad*, 15-07-2000.

Forestillinger og realiteter

Om hollandske landmænds integration i dansk landbrug

Af Lone Jeppesen og Mogens Rostgaard Nissen

»Vi elsker 'vort' land«. Sådan skrev en hollandsk landmandsfamilie til os fra deres hjem i Sønderjylland. Det er familien selv, der har sat ordet vort i anførselstegn, fordi den nok anser Danmark for at være dens nye hjemland, men dog stadig føler sig som hollændere. Familien er blot en blandt mange hollandske landmandsfamilier, der i løbet af de seneste 10-15 år har slået sig ned som mælkeproducenter i Danmark. Præcis hvor mange hollændere, der har valgt at drage til Danmark for at dyrke landbrug er svært at sige, men tallet ligger formodentlig et sted mellem 400 og 500 familier. Det svarer til, at hver 20. kvægbedrift i Danmark drives af en hollænder.

Sådan lyder de indledende linjer til undersøgelsen »Hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller

beundring?«, der er publiceret af Landbohistorisk Selskab, og som vi afleverede som vores speciale på historiestudiet på Københavns Universitet maj 2000.

I den forløbne tid har vi haft lejlighed til at beskæftige os med emnet hollandske landmænd i Danmark flere gange, og senest på Landbohistorisk Selskabs seminar om indvandring til dansk landbrug september 2001.

At de hollandske landmænd i Danmark ved undersøgelsens begyndelse var et forholdsvist ubeskrevet blad betød, at vi selv måtte tilvejebringe vores materiale. Indsamlingen af data – interviews og spørgeskemaundersøgelse – strakte sig fra sommeren 1998 til efteråret 1999. Vi interviewede en række mennesker med tilknytning til hollandske landmænd

Lone Jeppesen (f. 1973), Cand.mag. i historie med tysk som sidefag fra Københavns Universitet, pædagogikumkandidat på Nykøbing Falster Katedralskole.

Mogens Rostgaard Nissen (f. 1965), Cand.mag. i historie og samfundsfag fra Københavns Universitet 2001, bankuddannet og HD (F) fra Handelshøjskolen i København 1992. Ph.D.-stipendiat ved Syddansk Universitet med projektet »Dansk Landbrug under den tyske besættelse 1940-45«.

Hollandske landmænds geografiske placering ud fra postnummer. Kilde: Eget adresse-kartotek over 396 hollandske landmænd i Danmark. Fra: L. Jeppesen og M.R. Nissen: Hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller beundring? Odense 2000.

og talte dernæst med fire hollandske og fire danske landmænd, der kom til at danne baggrund for en spørgeskemaundersøgelse blandt hollandske familier i Danmark. Vores spørgeskema blev udsendt til 396 hollandske familier og blandt dem valgte 61% at besvare og returnere skemaet. Senest har vi sommeren 2001 besøgt to af de hollandske familier, der medvirkede i vores oprindelige interviewrunde, og indtryk fra disse samtaler perspektiverer den oprindelige undersøgelse.

Vores undersøgelse tog udgangspunkt i mediernes spredte beretninger om hollandske landmænd, der slog sig ned i Danmark for at drive kvægbrug. Mange artikler tegnede billedet af en forholdsvis uproblematisk etablering og tilværelse i Danmark, og var dertil præget af en række gennemgående forestillinger om de hollandske landmænd. Disse forestillinger og deres holdbarhed besluttede vi at undersøge, og de fik indflydelse på disposition og temavalg i bogen om de hollandske landmænd. Vi ønskede på den ene side at undersøge de forhold, der har med de hollandske landmænds integration i dansk landbrug at gøre, og på den anden side de forhold, der har indflydelse på familiernes sociale integration og velvære i Danmark – og ikke mindst sammenhængen mellem disse.

Både hollandske og danske landmænd har over for os givet udtryk for, at de på en række punkter er for-

skellige. Men den største forskel er måske den *værdi* de tillægger deres forskellighed. Mens danske landmænd opfatter de nævnte forskelle som en hindring for de hollandske landmænds integration i dansk landbrug, tillægger de hollandske familier ikke forskellene nogen betydning i sammenhæng med integrations-spørgsmålet. Denne modsætning i opfattelsen af en vellykket integration har været den centrale problemstilling i vores undersøgelse. I denne artikel er det tanken, at trække en række af disse modsætningsfyldte opfattelser frem.

Vi angav ovenfor, at der i sommeren 1999 – hvor vi afsluttede spørgeskemaundersøgelsen – formentlig var mellem 400 og 500 hollandske landmænd, der havde slået sig ned i Danmark som mælkeproducenter. I dag er tallet formentlig nærmere 600 og svarer til 7-8% af alle danske kvæggårde. Af resultaterne fra undersøgelsen fremgår, at der i perioden efter 1992 konstant er kommet at antal på 50-75 landmænd pr. år, mens der indtil 1992 kun var relativt få, formentlig under 100, som havde valgt at slå sig ned i Danmark. Årsagen til det relativt store antal hollandske gårdovertagelser efter 1992 skal formentlig søges i tre forhold:

- 1) Der er en klar sammenhæng mellem prisudviklingen på mælkekvoter i Danmark og Holland og på antallet af hollandske landmænd, som har købt gård i Dan-

mark. Mælkekvoteprisen steg kraftigt i Holland i sidste halvdel af 80'erne, og har således siden begyndelsen af 90'erne været på 12-15 kr. per kg., mens den i Danmark i samme periode højst har kostet 3-4 kr. per kg. Mælkekvoter er en forudsætning for at kunne levere mælk, og på en dansk gennemsnitsbedrift med en samlet mælkekvote på 400.000 kg. pr. år, er der altså samlet investeret ca. 1,25 mio. kr. i mælkekvoter. En tilsvarende kvote i Holland ville medføre en investering på ca. 5 mio. kr. Sammenholdes dette med, at jord i Holland – i det omfang det overhovedet er muligt at købe jord – generelt er væsentligt dyrere end i Danmark, har hollandske landmænd altså en klar økonomisk fordel ved at købe i en gård i Danmark.

- 2) I takt med tilflytningen er kendskabet til mulighederne for at købe danske gårde steget hos andre potentielle hollandske købere. Dette skal sammenholdes med, at der op gennem 90'erne er etableret meget professionelle formidlingskæder, hvis eneste formål er at rådgive og hjælpe hollandske købere af danske ejendomme, og som formidler kontakten mellem interesserede hollandske købere og danske ejendomsmæglere.
- 3) Danmark opfattes som et land, der ikke blot geografisk ligger tæt på Holland. Bløde værdier som trykthed ved det danske sociale

system og en mental lighed – f.eks. en fælles humor – spiller også en stor rolle for hollandske familier, der har valgt at flytte til Danmark. Det er vort indtryk, at det ofte er kvinderne, der vægter de bløde værdier højt, mens mange mænd ikke ville have noget imod at drage til USA, Canada, Østeuropa eller New Zealand.

Skal man prøve at beskrive de hollandske familier, som er flyttet til Danmark, kan man pege på nogle klare kendetegn. Ni ud af ti familier består af to voksne, og der er derfor ikke hold i en udbredt opfattelse af, at det er almindeligt med storfamilier indeholdende bedsteforældre og/eller andre familiemedlemmer. To ud af tre familier er i 30'erne, mens ca. 20% er i 40'erne, hvilket tilbageviser en opfattelse af, at det ofte er ældre landmænd, der sælger i Holland for at købe et landbrug i Danmark. Endelig har tre ud af fire familier børn, og seks ud af ti hollandske familier har mere end et barn. Det er også kendetegnende, at familierne overvejende har mindre børn, idet tre ud af fire børn var under 12 år, da spørgeskemaundersøgelsen blev gennemført i sommeren 1999. Disse forhold, at det hovedsageligt er yngre familier med forholdsvis mange, små børn, som flytter til Danmark, har væsentlig betydning for familiernes integration i lokalsamfundet, hvilket vi vender tilbage til senere i artiklen.

Et andet væsentligt kendetegn er, at stort set alle de hollandske landmænd er fagligt kvalificeret til drive landbrug, idet mere end 90% af mændene er landbrugsuddannet, ligesom mere end 80% var beskæftiget ved landbruget inden flytningen til Danmark. De foretager også normalt grundige overvejelser inden en gård i Danmark købes. Det er almindeligt, at købet overvejes i et halvt år eller mere, og at et betragteligt antal gårde besøges inden den endelige beslutning træffes. Det generelle mønster er, at det i første omgang er manden som undersøger mulighederne, men at hele familien inddrages før den endelige beslutning træffes.

I en række forskellige artikler skrevet i perioden 1987-99 i danske medier vedrørende hollandske landmænds køb af gårde i Danmark, er det en gennemgående opfattelse, at mange medbringer en stor opsparring, fordi de har solgt en dyr bedrift i Holland. Ifølge denne opfattelse medfører dette en unfair konkurrence for unge danske landmænd, der ikke har tilsvarende mulighed for at skabe en opsparring. I forlængelse heraf præsenteres det synspunkt, at hollænderne generelt betaler for meget for gårdene, hvorved prisniveauet i Danmark presses i vejret. Vi blev derfor noget overraskede, da vi i starten af undersøgelsen blev præsenteret for nogle helt andre holdninger blandt rådgivere med direkte kontakt til mange hollandske landmænd. En landbrugskonsulent men-

te ikke det var muligt at generalisere, mens en formidlingskonsulent direkte konstaterede: »*det er de fattige hollændere der flytter til Danmark. De rige flytter til Canada*« og »*hvis de ikke har penge til at flytte til et andet land, så flytter de til Danmark*.« De rige hollændere vælger ifølge denne formidlingskonsulent at tage til andre lande som Canada eller New Zealand i stedet. Spørgsmålet blev derfor centralt i vores undersøgelse.

I spørgeskemaet spurgte vi direkte, om hollænderne var enige eller uenige i, at hollandske landmænd generelt har en stor opsparring med til Danmark, fordi de har solgt et landbrug i Holland. 68% svarede, at de var uenige, mens kun 17% var enige. Ud fra vores interviews med hollandske familier og ud fra besvarelserne i spørgeskemaerne kan det konstateres, er det et synspunkt de fleste tilflyttede hollændere er bekendt med, og en opfattelse, der åbenlyst irriterer mange.

Ifølge undersøgelsen er der ca. 1/3 af de hollandske købere, som har arbejdet på eget landbrug inden flytningen til Danmark. Af disse er der formentlig en del, som har medbragt en opsparring, mens andre fra gruppen givetvis har haft en beskedent friværdi i deres ejendom i Holland. Det vil på den baggrund være forkert at påstå, at mange hollændere har en stor opsparring med, mens der omvendt er nogle der har. Forskellige rådgivere vi har talt med ved kreditinstitutioner og ved landbrugets råd-

givningscenter for driftsøkonomi mener ikke, at der længere findes eksempler på hollandske købere, som betaler en overpris. Nogle mener omvendt, at der var enkelte af de første købere, som kom til at betale for meget for deres gård. Vi mener også det er sandsynligt, at den samlede gruppe af hollandske købere er med til at påvirke og presse det generelle prisniveau i vejret på danske kvæggårde, fordi gruppen af hollandske købere samlet er forholdsvis stor, mens der som nævnt ikke er noget der tyder på, at hollandske købere kommer til at betale overpris for danske bedrifter.

Det er vores opfattelse, at opfattelsen med rige hollandske købere – som fortsat lever – mest skyldes, at unge danske landmænd og ejendomsrådgivere har en interesse i at opretholde synspunktet. Ejendomsrådgivere reklamerer fortsat med kapitalstærke hollandske købere for at tiltrække danske sælgere, og unge landmænd bruger opfattelsen i et politisk forsøg på at opnå bedre økonomiske betingelser.

En anden interessant opfattelse, vi er blevet præsenteret for, er, at det er en bestemt type gårde hollænderne køber – at der er *en typisk hollændergård*. Det skulle ifølge udsagnet være kendetegnende for de gårde hollænderne ønsker at købe, at der er lav og fugtig jord, som er velegnet til græsdyrkning, og at gårdene er nedslidte og dårligt vedligeholdte.

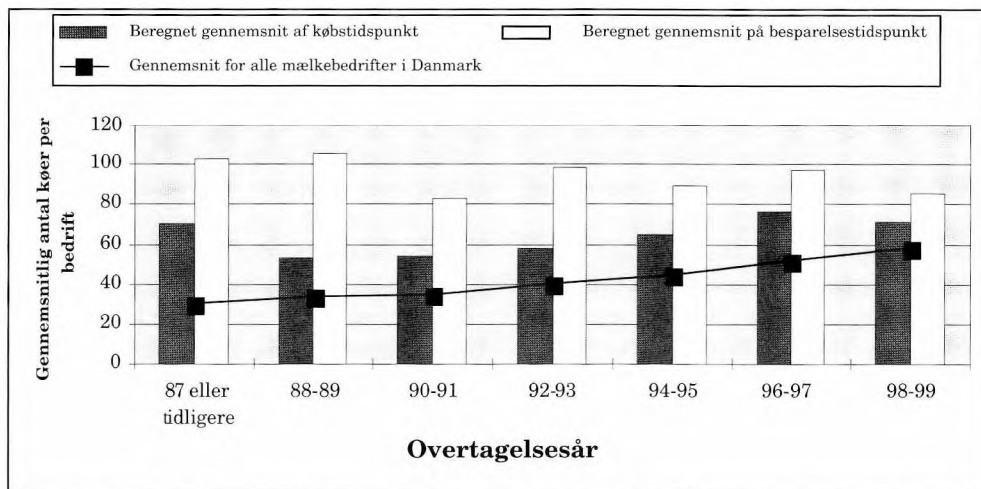
For så vidt den første del viser spørgeskemaundersøgelsen klart, at næsten alle hollandske landmænd foretrækker at dyrke foderafgrøder som majs og græs. Tre ud af fire dyrker mere græs end den tidligere ejer af gården, mens syv ud af ti dyrker mere majs. Flere har kommenteret i spørgeskemaet, at det er i stalden pengene skal tjenes, hvorfor markarbejdet vægtes lavere, hvilket falder helt i tråd med udmeldingerne fra de interviewede hollandske landmænd. De danske landmænd lægger tilsvarende ikke skjul på, at de ikke giver meget for hollændernes markkundskaaber, og flere har givet udtryk for, at hollænderne normalt ikke duer til at anvende maskiner og markredskaber. Der er altså meget der tyder på, at den første del vedrørende den »typiske hollændergård« stort set er korrekt: Det skal være muligt dyrke græs og majs på jorden, mens andre salgsrettede afgrøder ikke dyrkes.

Det er mere vanskeligt at be- eller afkræfte den anden del af udsagnet. At der – som nævnt ovenfor – er relativt mange førstegangskøbende blandt de hollandske tilflyttere indikerer, at der kan være forholdsvis mange, som må købe nogle nedslidte, forholdsvis billige gårde de efter overtagelsen må bygge op og udvide. Antagelsen kan dog alligevel ikke bekræftes ud fra vor undersøgelse, hvilket fremgår af nedenstående figur.

Som det ses køber hollænderne generelt nogle kvæggårde, der er væsentligt større end gennemsnittet for

Figur: Beregnet gennemsnit over antallet af køer pr. hollandsk ejet bedrift samt gennemsnitligt antal køer på alle danske bedrifter.

Kilde: Lone Jeppesen og Mogens Rostgaard Nissen: *De hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller beundring?*

alle danske bedrifter målt på baggrund af antallet af køer pr. bedrift. Der er dog tale om en udvikling, hvor de hollændere, der først flyttede til Danmark, købte forholdsvis større gårde end dem, der har købt i de senere år. Der er på den baggrund ikke meget som tyder på, at hollænderne generelt køber nogle forsømte gårde – nærmest tværtimod.

Omvendt må man konstatere, at hollænderne generelt udvider bedrifterne voldsomt efter overtagelsen, med en naturlig sammenhæng mellem udvidelsens størrelse og antallet af år, bedriften har været ejet. Udvidelsen på de hollandsk ejede bedrifter

er således klart større end den generelle udvikling. Det er med til at understøtte opfattelsen af de forsømte gårde, men samlet er det ikke til at sige noget generelt om tilstanden af de gårde hollænderne køber i Danmark. Af de fire hollandske landmænd vi interviewede, havde to købt gårde med forholdsvis nye stalde, hvor de ikke havde udvidet produktionen efter overtagelsen, mens de to andre havde købt mindre ejendomme, som efterfølgende er blevet udvidet gennem staldinvesteringer.

En anden opfattelse vi er blevet præsenteret for både i de danske medier og af danske landmænd er, at hollænderne arbejder meget og læn-

ge. Danske landmænd har på den ene side respekt for den arbejdsivrighed de mener hollænderne har, mens de på den anden side mener den er overdrevet. Desuden morer mange danske landmænd sig over hollændernes lange arbejdstid. Hollænderne er enige i, at de arbejder meget, og tre ud af fire hollandske landmænd mener, at de generelt arbejder længere tid end deres danske kolleger. Blandt de interviewede hollandske familier var det en kendetegnende opfattelse, at hvor danske landmænd har normal arbejdstid og holder flere årlige ferier, så arbejder de hollandske landmænd fra tidlig morgen til sen aften uden at holde ferie. Blandt de interviewede familier blev denne arbejdsiver ikke udelukkende opfattet positivt, selv om der var en tendens til, at de oplevede mange danske landmænd – specielt blandt de unge – som slappe.

På trods af, at både danske og hollandske landmænd tilsyneladende er enige i, at hollænderne arbejder meget og generelt mere end danskerne, mener vi, at der er flere forhold, man må tage i betragtning. Som nævnt tidligere, er det fortrinsvis yngre hollændere, der køber gårde i Danmark, og de fleste skal igennem en opbygningsfase, hvor de udbygger bedrifterne markant. Man bør derfor sammenligne deres arbejdstid og mængde med en tilsvarende gruppe af unge danske landmænd, der også er i en opbygningsfase, og som derfor formentlig også arbejder meget.

Et andet forhold er, at hollænderne som nævnt tidligere prioriterer staldarbejdet væsentligt højere end markarbejdet. Dette giver sig udslag i, at der primært dyrkes foderafgrøder som græs og majs, der fordrer en mindre arbejdsmængde end salgsafgrøder som kartofler og korn. Desuden vælger hollandske landmænd ofte at leje en maskinstation til at udføre en stor del af markarbejdet. Dette er modsat mange danske landmænd, der ofte producerer en del salgsafgrøder, og som selv udfører en stor del af markarbejdet.

Endelig er der blandt de hollandske familier relativt mange kvinder, som arbejder med på bedriften, mens dette er mere sjældent forekommende på danske bedrifter, hvor de fleste kvinder har udearbejde. Dette betyder alt andet lige, at arbejdsmængden for hollandske landmænd bliver mindre i forhold til danske landmænd.

Omvendt skal man naturligvis tage højde for, at de hollandsk ejede bedrifter i Danmark generelt er væsentligt større end de danske bedrifter. Ifølge vor undersøgelse er de ca. 75% større. Dette giver naturligvis en større arbejdsbyrde. Desuden udvides der meget, hvad der også er arbejdskrævende. Så samlet er der en del der tyder på, at de hollandske landmænd arbejder både meget og længe, hvilket vel ikke er underligt, når man tager i betragtning, at de har valgt at flytte land for at kunne udøve sit erhverv. Omvendt skal man

ikke tage fejl af, at danske landmænd også arbejder meget – specielt når de er i en opbygningsfase.

Danske landmænd har altså en flertydig opfattelse af hollændernes foretagsomhed; på den ene side skaber det respekt, og på den anden side vækker det morskab, hvad et typisk udsagn som »*de bringer madpakken med i stalden*« vidner om. Der er dog også et tredje forhold, som man ikke skal underkende, nemlig at det ofte kan være vanskeligt at købe den jord, der er en forudsætning for at kunne udvide bedriften. Da mange hollændere ekspanderer kraftigt, vil de ofte opleves som konkurrenter, der er ude efter jord. En hollandsk familie, vi i august 2001 besøgte for anden gang, gav stærk udtryk for, at de havde svært ved at købe jord af naboerne, idet de oplevedes som en konkurrent. Dette medførte spændinger mellem naboerne. Andre hollandske landmænd oplever utvivlsomt noget tilsvarende i Danmark – ikke fordi de er hollændere, men fordi de er driftige.

Som det fremgår er der ikke noget entydigt svar på spørgsmålet om hollændernes arbejdstid. Diskussionen om længden af arbejdsdagen spiller imidlertid en vigtig rolle for forestillingen om de hollandske landmænds faglige integration i dansk landbrug. En meget udbredt forestilling om de hollandske landmænd i Danmark er, at de er uengagerede i dansk landbrug og at de undsiger det danske system. Denne forestilling er med til

at skabe bekymring hos visse danske landmænd. Spørgsmål angående deltagelse i landbrugsfaglige aktiviteter og brugen af landbrugscentre indgik derfor også i vores interviews og spørgeskemaundersøgelse.

De hollandske familiers deltagelse i landbrugsfaglige aktiviteter sådan som den afspejles i spørgeskemaundersøgelsen er langt fra entydig. Knapt halvdelen af de hollandske landmænd deltager i erfa-grupper, mens det for kvindernes vedkommende drejer sig om hver fjerde. Deltagelse i danske erfa-grupper frem for rent hollandske er dominerende, og der er en udpræget tilfredshed med det sociale udbytte af, at deltage i en erfa-gruppe. Det faglige udbytte vurderes ikke nær så højt af hverken kvinder eller mænd, og dette gjorde sig også gældende for tre af ud af de fire hollandske familier vi interviewede. Deres erfaringer med deres respektive erfa-grupper var, at det ofte endte med at den planlagte faglige del faldt væk, eller at der var for lidt opbakning til, eller interesse for, nye emner.

Mens erfa-gruppedeltagelse er udbredt blandt de hollandske landmænd, er det langt mindre almindeligt at deltage i landbrugsfaglige møder, ligesom det kun er fem procent af de hollandske landmænd, der er involveret i bestyrelsesarbejde. At de familier der har boet længst tid i Danmark oftere deltager i møder og bestyrelsesarbejde, peger i retning af den allerede omtalte opbygningsfase,

hvor de hollandske familier bruger al deres tid på bedriften. Herefter får familien tid og overskud til andre aktiviteter. Som vi allerede har været inde på i forbindelse med diskussionen om hollændernes lange arbejdsdag, harmonerer den hollandske landmands tilrettelæggelse af sin arbejdsdag måske heller ikke altid med den danske tradition for aftenarrangementer.

Ligesom der er en tendens til at deltage mere aktivt i landbrugsfaglige aktiviteter efter en vis periode i Danmark, er der også en sammenhæng mellem deltagelse i forskellige aktiviteter. Dels gælder dette ægtefæller; den fjerdedel af de hollandske kvinder, der deltager i erfa-grupper er stort set alle gift med en mand, der ligeledes deltager i en erfa-gruppe. Og dels skal de hollandske landmænd, der deltager i landbrugsfaglige møder også for størstedelens vedkommende findes blandt dem, der er med i en erfa-gruppe.

En af de hollandske familier vi talte med i januar 1999 havde tidligere været meget aktiv i erfa-grupper, men koncentrerede sig på interviewtidspunktet om bestyrelsesarbejde. Da vi senest talte med familien i juli 2001 var de stadig meget aktive, nu i henholdsvis avlsarbejde og mejeriforening. Arbejdet havde dog en vis desillusionerende virkning på dem, idet de ikke følte at de havde megen gennemslagskraft. De opfattede beslutningssystemet som traditionelt og konservativt, og fandt beslut-

ningstagerne uimodtagelige for nytænkning. Familien fremhævede, at dette var en holdning de delte med flere danske landmænd, de havde kontakt til.

Et enkeltstående udsagn giver ikke belæg for at sige noget generelt om de hollandske landmænds erfaringer med dansk landbrug. At det som hollænder kan være svært at trænge igennem til det danske system, er imidlertid et argument vi har hørt flere gange fra både dansk og hollandsk side. Samtidig vækker det hos nogle danske landmænd som nævnt bekymring, at de hollandske landmænd ikke synes at prioritere det faglige samarbejde højere, en diskussion vi ser nærmere på i det følgende.

Konklusionen på vores undersøgelse må blive at en lille gruppe blandt de hollandske familier deltager aktivt, mens en større gruppe har en meget løs tilknytning til det landbrugsfaglige miljø. Med tanke på tendensen til efter nogen tid at vende sig mod aktiviteter udenfor bedriften, er det samtidig interessant at følge den fortsatte udvikling for de hollandske landmænds engagement i dansk landbrug.

Det danske landbrugscenter er for de fleste hollandske landmænd en fremmed institution. Alle hollandske landmænd kommer i kontakt med et landbrugscenter i Danmark angående regnskab og økonomi, og mange har modtaget rådgivning i forbindelse med udarbejdelsen af en mark-

plan. Når det gælder køb af foderrådgivning er de hollandske landmænd mere tilbageholdende med at benytte landbrugscentret. Kun tre ud af ti hollændere modtager foderrådgivning på et landbrugscenter. Tallet skal ses i lyset af, at de hollandske landmænd er vant til et rådgivningssystem, hvor foderrådgivningen er knyttet til den virksomhed, der leverer foder til den enkelte landmand, og dette leder os frem til endnu en central forestilling om de hollandske landmænd: Hollandske landmænd i Danmark køber kraftfoder i Holland. Ifølge vores undersøgelse køber halvdelen af de hollandske landmænd kraftfoder i Holland. Der er i Holland i modsætning til Danmark tradition for privat rådgivning, og rådgivningen hænger oftest sammen med køb og salg af varer.

De hollandske landmænd angiver i spørgeskemaet først og fremmest pris og kvalitet som begrundelse for at købe ind i Holland. De foretrækker altså en sammenhæng mellem rådgivning og indkøb af kraftfoder ud fra blandt andet et økonomisk argument, og dette harmonerer med de holdninger vi har mødt i vores interview. Her har tre ud fire familier forklaret, at de som udgangspunkt stiller sig tøvende overfor at betale et dansk landbrugscenter særskilt for en ydelse, som de er vant til at se som en del af en pakkeløsning.

Selvom de hollandske landmænd selv fremhæver de »hårde« argumenter som økonomi og kvalitet, er der

grund til ikke at undervurdere, at andre argumenter spiller en rolle. Større danske foderstoffirmaer siger samstemmende, at det er deres erfaring, at de hollandske landmænd sætter den personlige kontakt til sælgeren højt. Samtidig forventer de, at sælgeren kan påtage sig en rådgiverfunktion, og at han kan fungere som sparringspartner, hvilket for de danske sælgeres vedkommende betyder, at de har brug for faglig træning. Som en helt naturlig ting forventer de hollandske landmænd desuden at blive kontaktet jævnlige, og kontakter kun i særlige tilfælde selv deres rådgiver.

Der er altså tale om et ganske andet rådgivningsmønster end det traditionelle danske, og det er uden tvivl vanskeligere at få de hollandske landmænds forventninger til rådgivning til at passe ind det danske system, end det umiddelbart kan synes. Fra foderstofbranchens og landbrugscentrets side skal der dermed gøres et stort stykke arbejde for at knytte de hollandske landmænd til sig som kunder.

I interviews med danske landmænd har vi mødt den opfattelse, at hollandske landmænds indkøb af foderstoffer i Holland er udtryk for manglende integration i dansk landbrug, en holdning der kommer til udtryk i det følgende citat: *»Jeg er meget imod det. Jeg ville gerne, at de købte dansk kraftfoder. Vi skal ikke lave et hollandsk system ved siden af det danske system.«*

*Flere hollandske landmænd har kommenteret de ældre danske stalde fordi de er lukkede; stalden skal være åben og med så meget frisk luft til dyrene om muligt! Fra: L. Jeppesen og M.R. Nissen: *Hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller beundring?* Odense 2000.*

Ifølge vores spørgeskema ser flertallet af de hollandske landmænd anderledes på sagen. Sammenholder vi de hollandske landmænd, der køber kraftfoder i udlandet med den gruppe, der deltager aktivt i landbrugsfaglige aktiviteter, ser vi, at der delvist er sammenfald mellem de to grupper. Der er med andre ord ikke tydelige tegn på, at deltagelse i faglige aktiviteter har indflydelse på holdningen til indkøb i Holland. Tværtimod er sammenhængen den,

at størstedelen af de hollandske landmænd der køber ind i Holland, også er med i en erfa-gruppe, eller har været til landbrugsfaglige møder indenfor det seneste år (dvs. indenfor det seneste år før spørgsmålet blev stillet).

Blandt hollandske landmænd indgår indkøb af kraftfoder og rådgivning med andre ord generelt ikke som kriterium for en vellykket integration. De hollandske landmænd ser med andre ord intet modsæt-

ningsforhold i, på den ene side *ikke* at benytte landbrugscentrets ydelser, og på den anden side blive integreret i dansk landbrug.

Som det allerede er fremgået, er det derimod vores opfattelse, at nogle danske landmænd tillægger spørgsmålet om indkøb i Holland stor betydning. Også hos en hollandsk landmand i Danmark mødte vi irritation over, at hollandske landmænd i Danmark køber ind i Holland. Selv var han på sin nye gård i Danmark blevet mødt med netop sådanne fordomme, og havde valgt at være et eksempel på det modsatte: *»Fordi jeg synes, nu har vi valgt at komme til Danmark, ikke at bygge en lille ø midt i Danmark som hollænderne. Vi vil gerne være danske med danskerne.«*

Ikke alle danske landmænd deler dog den holdning, der kommer til udtryk i de to citater ovenfor. Blandt visse danske landmænd mødte vi en kritik af det danske system, der minder om den, som den hollandske familie vi senest besøgte i sommeren 2001 gav udtryk for, nemlig manglen på vilje til fornyelse. Selvom denne landmand som udgangspunkt fandt det essentielt at fastholde den uvildige rådgivning – hvilket i parentes bemærket vil sige den rådgivning landbrugscentret står for i dag – var han af den opfattelse, at dansk landbrug på flere punkter trænger til fornyelse, en fornyelse han håbede kunne tilvejebringes gennem ny konkurrence og større åbenhed.

Det er vores oplevelse, at de hollandske landmænd i Danmark giver anledning til en følelsesladet debat om dansk landbrug. Igennem vores interviews er vi blevet mødt med meget forskellige holdninger til de hollandske landmænd, og selvom de går i mange forskellige retninger, og tillægger de hollandske landmænd større eller mindre betydning, mener vi at kunne identificere to typer af grundholdninger til de hollandske landmænds tilstedeværelse i Danmark, og den betydning de har for dansk landbrug. For én gruppe er det magtpåliggende at værne om det danske system og fastholde uvildig rådgivning som et centralt element. Denne gruppe udtrykker bekymring for, om de hollandske landmænds tilstedeværelse i Danmark kommer til at påvirke det danske system, og ønsker dermed ingen grundlæggende forandringer i dansk landbrug. Dermed repræsenterer den samtidig de værdier i dansk landbrug, vi forbinder med andelsbevægelsen som princip. Netop andelsbevægelsen opfattes af en del hollandske landmænd i dagens Danmark som en tradition vi henviser til, men som ikke længere er en realitet.

En anden gruppe mener, at dansk landbrug skal betragte de hollandske landmænd som kunder og tilpasse sig deres ønsker. Denne gruppe påpeger det generelle behov for fornyelse i dansk landbrug, og håber, at de hollandske landmænd som en del af dansk landbrug, men med andre tra-

ditioner og forventninger til det danske system, vil kunne bidrage til denne fornyelse.

De hollandske landmænd giver således anledning til selvransagelse i dansk landbrug, idet de som gruppe betragtet repræsenterer en udvikling i retning af større konkurrence indenfor de områder af landbruget, som traditionelt har hørt hjemme under landbrugscenteret.

Det er en del af de hollandske landmænds selvopfattelse, at de arbejder meget, og der er da heller ingen tvivl om, at bedriften spiller en afgørende rolle i de hollandske familiers tilværelse. Muligheden for at dyrke landbrug er den primære årsag til, at de hollandske landmænd overhovedet kommer til Danmark, og bedriften udgør samtidig familiens indtægtsgrundlag. På grundlag af vores undersøgelse er det da også vores vurdering, at de sociale aspekter af de hollandske familiers tilværelse i Danmark er af sekundær betydning i forhold til landbruget, selvom de kan have nok så stor betydning for de hollandske familiers trivsel i Danmark.

Vi kan slå fast at social kontakt til familiernes nye lokalmiljø hyppigst etableres igennem det arbejdsmæssige. Det væsentligste sociale netværk vi har kunnet måle os frem til blandt de hollandske landmænd i Danmark, er således kontakten til naboer. Naboerne udgør ofte den første personlige kontaktflade efter ankomsten til

gården og kan derfor være af stor betydning. Et fagligt samarbejde kan være indledningen til et nærmere personligt bekendtskab. Seks ud af ti hollandske familier har et fagligt samarbejde med deres naboer, og særlig udbredt er det at hjælpe hinanden med markarbejde, og at eje eller leje maskiner sammen. At samarbejdet er så udpræget omkring markarbejdet opfatter vi som positivt, set i lyset af hollændernes generelle mangel på erfaring med markdrift, og det vidner om imødekommenhed og vilje til at lade sig inspirere af hinanden.

Hvad det rent sociale samvær med naboen angår, siger syv ud af ti hollandske familier, at de uindbudt besøger deres naboer, og knapt så mange er gæster ved hinandens fødselsdage med videre, mens lidt under halvdelen indbyder deres naboer til middag eller kaffe. Det er her væsentligt at være opmærksom på de begrænsninger, som spørgeskemaets kategorisering af de hollandske landmænds sociale kontakt til deres naboer medfører. Vores interviews med fire hollandske familier kan bidrage til at nuancere billedet lidt. Familierne følte sig alle godt modtaget ved ankomsten til deres gård, og syntes selv, at de havde et udmærket og venskabeligt forhold til deres naboer. Vores opfattelse af, at kontakten til naboerne snarere har karakter af et mere overfladisk forhold end af en tæt relation, blev bekræftet i vores samtaler – en familie udtrykte, at de

savnede en tæt kontakt i lokalområdet, og følte til trods for det venskabelige forhold, at de ikke rigtig hørte til. Omvendt prioriterede familien heller ikke deres sociale liv særlig højt i hverdagen.

En skyggeside ved de ellers venskabelige naborelationer kan være det underliggende spændingsforhold, der skyldes at naboerne samtidig er konkurrenter. Som tidligere nævnt fortalte en hollandsk familie om deres oplevelse af, at måtte gå på listefødder når det gjaldt køb af jord: Det er ikke god tone at spørge sin nabo direkte, om han vil sælge ud af sin jord, men spørger man ikke, er jorden pludselig solgt til anden side. Denne »kampen om jorden« var kilde til megen frustration hos familien, og var med til at præge forholdet til naboerne.

Efter en etableringsperiode der strækker sig over nogle år, er der blandt de hollandske landmænd en tendens til også at prioritere fritidsinteresser. Mere end halvdelen af familierne har svaret bekræftende på, at de deltager i fritidsaktiviteter, og deltagelse i faglige aktiviteter udelukker ikke deltagelse i sociale aktiviteter, selvom der heller ikke kan påvises en tydelig sammenhæng.

Den største aktivitet findes blandt familier med børn. Børnene selv deltager for manges vedkommende i aktiviteter såsom sport, musik eller spejder. Da børnene samtidig skaber en naturlig kontakt til skole eller daginstitutioner i nærområdet, er de

i høj grad integrerende faktor for familien. Også på det sproglige område er det formodentlig en styrke at have børn i familien; selvom nogen hollandske ægtepar taler hollandsk indbyrdes, har vi oplevet deres børn beherske flydende dansk – dialekt inklusive. Generelt er det vores opfattelse, at børnene hurtigt finder sig til rette sprogligt, og at også deres forældre, der i deres egen hverdag er udsat for en mindre kraftig sprogpåvirkning, har glæde af børnenes danske sprog.

Hollandske landmænd opfatter deres erhverv som en livsstil hvor arbejde og fritid går op i en højere enhed. Omdrejningspunktet i familiens tilværelse er bedriften, og den sociale verden indgår som en integreret del af den faglige. Når ni ud af ti familier udtrykker, at tilværelsen i Danmark har levet op til deres forventninger, og næsten lige så mange forventer at blive boende i Danmark, er deres udsagn derfor sandsynligvis fagligt begrundet.

Det er nemlig vores opfattelse, at selvom de hollandske familier udtrykker trivsel, nærer især kvinderne forhåbninger om plads til aktiviteter udenfor gården. Som nævnt adskiller de hollandske kvinder i dansk landbrug sig fra størstedelen af de danske kvinder, der er gift med en landmand, ved ikke at have et lønnet udearbejde. Lidt over ti procent arbejder dog deltid, og mange deltager i det daglige arbejde på gården. Andre har indrettet campingplads på

familiens jord eller tilbyder bondegårdsferie. Mere end hver femte kvinde ønsker sig et arbejde i Danmark, og flere har udtrykt ønsket om mere fritid – en *hel* dag i Legoland – og ferie med mulighed for at rejse. Der er således et ønske om større interaktion med omverdenen blandt hollandske kvinder i Danmark.

For kvinderne i de to familier, vi talte med juli 2001 gælder det, at de begge er begyndt at søge nye udfordringer siden sidst vi talte med dem. Den ene kvinde har genoptaget sin interesse for billedkunst, og håber at kunne uddanne sig videre inden for dette felt. En ny uddannelse var også drømmen for den anden kvinde, der er begyndt at beskæftige sig med programmering, og satser på en uddannelse som programmør. Stort set alle hollandske landmandsfamilier i Danmark giver udtryk for, at de er glade for at bo i Danmark, og at de forventer at blive boende i Danmark. At kvinderne begynder at fokusere på deres egne ønsker til tilværelsen, tolker vi som et udtryk for, at familien som helhed er faldet til i Danmark, og at de dermed tager fat på andre aktiviteter end det fælles projekt, som landbruget udgør.

Som nævnt tyder alt på, at der i perioden fra sommeren 1999 – hvor vi afsluttede vores undersøgelse – til nu har været en fortsat konstant indvandring af hollandske landmænd til Danmark, sådan at der i dag er omkring 600 hollændere, der ejer dan-

ske mælkebedrifter. Vi forventer at denne udvikling vil fortsætte, fordi hollænderne fortsat har væsentligt bedre muligheder for, at kunne starte som selvstændige landmænd i Danmark i forhold til Holland. Det er derfor også meget sandsynligt, at de hollandske landmænd – der i dag står for ca. 10% af mælkeproduktionen i Danmark – indenfor en overskuelig fremtid vil producere 20-30% i stedet.

Danske landbrugsorganisationer, leverandører, kreditinstitutioner m.fl. er allerede i dag meget opmærksomme på gruppen af hollandske landmænd, og hvilke tiltag der skal gøres for at tiltrække denne gruppe af nye kunder. Vi mener, at det er meget sandsynligt, at disse forskellige danske firmaer og organisationer i fremtiden vil få endnu større held med at få fat i hollænderne, hvis man kan tilbyde de ting, de efterspørger – specielt i forhold til pris og kvalitet samt medfølgende rådgivning.

Vi mener, at der er tydelige tegn på, at danske og hollandske landmænd gensidigt påvirker hinanden, blandt andet gennem nabofællesskaber, og vi mener, at det er nærliggende at forvente, at der løbende vil være en udvikling i retning af, at danske landmænd ændrer deres produktion i en hollandsk retning, hvis der er fordele ved det og vise versa. Man skal dog ikke undervurdere, at der er en stor del skepsis og konservatisme blandt både danske og hollandske landmænd.

Vi kom til slut i artiklen ind på, at langt den overvejende del af de hollandske familier er tilfredse med at bo i Danmark, og at Danmark har levet op til deres forventninger. Det er derfor nærliggende at forvente, at de fleste familier vælger at blive boende i Danmark – også når de sælger gården og går på pension. Det skal dog bemærkes, at mange i deres besvarelser gav udtryk for, at de indenfor de sene-

re år har oplevet, at tilværelsen som landmænd i Danmark er blevet vanskeligere. Tilsvarende fornemmede vi en mere trist undertone hos de familier vi besøgte juli 2001, i forhold til vores første besøg to år tidligere. Det ikke kan altså ikke afvises, at forholdsvis mange familier kan finde på at sælge deres gård og flytte fra Danmark, hvis de finder mulighederne for at drive landbrug bedre andre steder.

Om at være en fremmed bonde i Danmark

Marlies Bierema-Bos

Indledning

Hvad er det som gør at folk forlader deres land?

Det kan være lysten til at opleve eventyr. Det kan være utilfredshed med hjemlandets økonomi, politiske styring eller andre samfundsmæssige årsager. Det kan være katastrofer af alle slags. Det kan være trangen til at udforske den store verden, finde det ideelle liv, natur, ro plads eller skattefrihed eller frihed af anden slags. Det kan være behovet for at kunne skabe sig en måde at leve på eller at etablere sig i et erhverv som er ens livsdrøm.

Alt det kan gøre, at man samler kræfterne og forlader de mennesker, det samfund, det land, de skove, de lyde, som man er fortrolig med. De kræfter er store og ikke til at tage fejl af. Det er sådan drømmen om et nyt liv blev født.

Eventyret, udfordringen, springet, ... en malkekvæggård.

Min mand og jeg besluttede at flytte til Danmark i 1993. Vi havde to små børn, og jeg var gravid med den tredje. Overtagelsen af min svigerfars gård, som havde været planlagt i et stykke tid, blev ikke til noget, men drømmen om egen gård kunne og vil-

le vi ikke slippe. Hvis ikke man kunne overtage faderens gård, var det næsten umuligt at finansiere købet af en gård.

Alene retten til at kunne malke køerne, altså en mælkekvote, ville koste en bondegård.

Vi valgte Danmark. Landet var smukt, ikke alt for langt væk fra venner og familie, der var masser af plads, der var gårde til salg og søde mennesker. Alt i alt troede vi, at vi kunne starte en god og ny fremtid der.

Vi ledte efter en gård i nogle måneder og fandt en veldrevet malkekvæggård på Samsø. Der var mange som syntes, at vi ikke var rigtigt kloge – at flytte til en ø. Men da vi kom fra en vadehavso i Holland og på denne måde vant til forholdene ved at bo på en ø, kunne vi ikke se problemet. Desuden var gården den bedste vi kunne få til de penge, vi regnede med at investere efter salget af vores hus. Som mange andre bønder i Danmark havde vi jo ikke en gård og en mælkekvote til salg i Holland, så vi var nødt til at låne det maksimale beløb i kreditforeninger.

Gården var næsten 80 år gammel, men dybstrølsesstalden og malke-

graven var ny, og vi kunne se en masse muligheder i gården.

På dette tidspunkt var der 60 køer plus opdræt og 60 hektar jord, de meste af det frugtbar og dyrkbart – rigtig gode kornmarker, ville en dansk bondemand sige. Noget af det var strand og fredede bakker, men det gjorde bare det hele mere spændende. Køerne var af RDM race, og den dag i dag kan jeg huske at det slog mig, hvor smukke de køer var. Stadigvæk synes jeg at det er den flotteste race, jeg nogensinde har set.

Inden for nogle år havde vi udvidet gården til 80 køer og 80 hektar jord, havde gjort os fortrolige med både sproget, RDM racen, Samsøs lerjord og samfundet. Vi havde lært at tackle en telefonsamtale med dyrlægen.

Danske Landbrugstraditioner – tilpasning eller egen kurs

Når man flytter til et andet land for at bosætte sig for altid, og det går man ud fra, er der en masse nye ting man skal vænne sig til. Det er mange samfundsmæssige ting som betyder meget for ens integration og socialisering. Til grund for ens succes med gården ligger viljen til at lære sproget og til at lære landet med dets mange facetter at kende.

Men i det daglige har man først og fremmest en gård som man skal tage sig af. Det er hverdagen der kalder, det gælder økonomi og trivsel for dyrene, der skal malkes og muges ud og fodres, dyrlægen skal bestilles, og der skal laves en markplan, der skal

insemineres, og ind imellem er der jo det med at lære dansk. Der er ikke noget der hedder: »Det finder vi nok ud af«. Man skal nemlig finde ud af det hele hvis man vil overleve.

Alt var nyt, sproget, landbrugstraditionerne, gården, de økonomiske forhold, landbrugsreglerne, måden at kommunikere og omgås hinanden på, men også landet kultur, humor og skoler.

Man finder ud af at der ikke er noget som helst, man kan referere til, ikke noget som helst genkendeligt. Man skal træffe nogle valg, som man faktisk ikke er i stand til at træffe, fordi man mangler baggrund, viden, helhed. Man tager en risiko som er større end man nogensinde kunne forestille sig. Selv om min mand var landmandssøn, havde vi som flere landsmænd aldrig haft en gård før, det var altså spændende nok i forvejen. Det var virkelig et nyt liv, og vi startede på nul.

Et af de spørgsmål som har været meget aktuelt var: »Skulle vi tilpasse os de danske landbrugssystemer eller skulle vi lige så stille vælge vores egen måde at gøre tingene på?« Der var selvfølgelig en del ting hvor der ikke var noget valg, de var bare som de var. De muligheder vi havde for at finansiere vores gård og dermed vores bedrifts økonomiske forhold, klimaet, landbrugsloven, alle direktiver, regler, beskatning, tilskud og afgift, dyrlægen, landboforeningen.

Alle de forhold skulle vi lære at kende og forstå. I og med at vi havde

»Koen sin middag i kløveren gumler«. Familien Bierema-Bos' velplejede køer i det smukke landskab på Samsø.

valgt at bo i Danmark, var vi indstillet på at indrette os efter disse omstændigheder. Vi skulle bare aflevere vores regnskab i god tid, gødningsregnskabet skulle laves, og så skulle en del af momsens tilbagebetales.

Det var landboforeningen som tog sig af vores regnskab, og jeg skal indrømme at der i starten har været nogle papirer, som vi fik underskrevet uden helt præcis at vide hvad det drejede sig om. Vi var udsat for den ene risiko efter den anden på flere fronter, men det var jo noget vi selv havde valgt, og det var lige præcis det som gav os energi til at klare alle de forhindringer, som kom på banen.

Med hensyn til de ting vi skulle rette os efter, er jeg nødt til at nævne de regler der findes omkring medicinforbrug til dyrene og andre regler omkring dyrlægen. Vi kunne ikke selv som i Holland behandle vores dyr mod forskellige sygdomme, men var nødt til at kalde på en dyrlæge hver eneste gang. Det virker som en lille ting, men det var noget som vi virkelig havde svært ved at acceptere. Det gav en fornemmelse af afhængighed og det kostede penge og begge dele kan bønder jo ikke lide ...

På gården havde vi på en måde frit slag. I første omgang valgte vi at køre bedriften på den samme måde

som den gamle ejer havde gjort, så vi ikke skulle udsættes for for mange nye ting – det betød ælkuenmasse kraftfoder, amoniakhalm og en trediedel ensilage, hvoraf en del helsæd og en del græsensilage.

Der var en 30 stykker fedstyr på gården som gik på spalter og de lidt større ungdyr var i den samme stald og fik samme menu som køerne, plus kærnemælk som kom fra smørmejeriet på Samsø. Småkalvene stod også i stalden tæt ved de andre ungdyr og det var varmt, for varmt, syntes vi.

Hvor lang tid ville vi kunne »holde samme kurs« som den gamle ejer. Ikke ret lang tid. Inden for nogle måneder var der frisk luft i stalden, en særskilt småkalvestald, og det hele var ryddet op også omme bagved, hvor ingen nogensinde ser skidtet. Det var starten på vores brud med nogle af de danske landbrugstraditioner. Det med den friske luft vil dyrlægen huske længe. Det var for koldt sagde han; de stakkel kalve alene i en bås. Men der var en masse halm og ingen træk, og dyrene trivedes faktisk. Det var nok mest dyrlægen, der frøs.

En af de andre utraditionelle beslutninger var, at vi skulle have meget mere ensilage, helsæd, majs og en masse af græs. Noget andet nyt var, at vi selv blandede vores græsfrø, fordi vi ville være frit stillet med hensyn til at vælge græsarter, der kunne tåle Samsøs tørke om sommeren. Vi startede med at eksperimentere og udnyttede de gode kornmar-

ker som græsmarker. Første gang der skulle ensileres, fik gummigedføreren næsten et chok, da Piet pegede ud hvor lang og høj stakken skulle være. Dette og at vi slog vores marker tidligt på året, når græsset ikke var højere end en håndsbredde, var også noget som fik mange samsinger til »tilfældigvis« at køre forbi vores gård. For en hollænder er græs jo ikke bare en mulighed til brak eller sædskifte, men græs er en fuldværdig afgrøde til en god ensilage.

Nogle ting skulle vi rette os efter, og det gjorde vi med godt mod, men der hvor vi havde egne valg, valgte vi vores egne veje. Det ville vi nok også have gjort i Holland. Hertil ligger en egensindighed til grund, som tilsammen med denne store energi, som kendetegner de fleste hollandske bønder, ytrer sig i et behov for at sætte sit præg ikke kun på gården, men på hele samfundet, og i at være markant i landskabet, også når vi taler andelsbevægelser eller foreningsliv.

Hvis man tager alt det i betragtning kan man ikke undgå at der opstår et loyalitetsspørgsmål. Fordi man gerne vil være loyal overfor sit nye land som byder på de muligheder man ikke havde i sit fædreland. Men man kan heller ikke ignorere at de ideer, som man får og vil give form, har sine rødder i en anden jord.

Det giver et spændingsfelt, som nemt kan komme til udtryk i bemærkninger som: Hvor er danskerne dumme! Kan de ikke se at det ikke virker sådan. De fornemmelser kan

komme frem på mange områder og kan helt sikkert have indflydelse på ens personlige ve og vel og ens personlige oplevelse og vurdering af hvordan det er at bo i et fremmed land.

På den anden side kan ens afvigende valg resultere i naboens utilfredshed. Han trækker på øjenbrynerne og tænker, (men siger det ofte ikke): »Det går aldrig. Sådan har vi aldrig gjort«.

Et godt eksempel er vores eksperimenter med græsmarkerne. I starten rystede de gamle på hovedet. Det kunne jo ikke gå på Samsø. Det var alt for tørt om sommeren. De første år var vi heldige, regnen kom i god tid og fin mængde. Men der kom også nogle år hvor tørken på nogle af markerne gyldnede græsset hele juli og august, og det kun kunne reddes med kunstvanding, og det var altfor dyrt. Så fik de alligevel ret eller hvad? Ja, måske, men vi var en erfaring rigere, og det er nok også umagen værd.

Noget andet er det med ordsproget: »Hollænderne sover med støvlerne på«. Det var næsten rigtigt. Om man nu er dansk eller hollandsk nyetableret landmand, så skal der knokles de første år, og der er ikke meget fritid tilbage. Men de fleste danskere prioriterer nok alligevel deres fyraften og selskabelige aftener, og det er noget som hollænderne ikke er med til, hvis de ikke er færdige på gården. Men de ekstra timer kunne ses, køerne var velplejede, mælketanken fyldt op, bedriftskon-

trollen var tilfreds, gården var ryddet, og der var ikke et eneste stykke plastik, der flagrede omkring. Det var ikke kun overlevelse, det var også ambition og det med at nyde sit arbejde. Det havde dog sine omkostninger på det samfundsmæssige plan.

Integration – Loke, jætterne og jeg

Som jeg nævnte før, var det vigtigste at lære at tale dansk. For os var forholdene sådan at vi lærte sproget »på gaden«. Lytte, prøve, tale og ikke noget med at føle sig til grin. Det havde vi ikke tid til. Vi havde helt principielt besluttet at vores børn voksede op tosproget. Det vil sige at vi talte hollandsk hjemme, men dansk når vi havde danskere på besøg. Det var svært i starten, fordi vi dårligt nok forstod hinanden. Frustrationerne har været store over at få tolv stykker morgenbrød i stedet for to og ikke at kunne besvare spørgsmålene fra pigen i børnetøjsforretningen, men vi lærte hver dag og snart var frustrationerne oppe på et højere plan. Vi ærgrede os over ikke at kunne følge med i diskussionen på møder om mejeriets lukning eller i generalforsamlingen på skolen.

Hvis man vil integreres, skal man ud og deltage i samfundet. Det var det vi gjorde. Jeg involverede mig i skolearbejdet, blev snart bestyrelsesmedlem og senere, til min store overraskelse, formand. Hvem havde troet at jeg som fremmed ville få mulighed

Familiens børn leger med lokale børn på stranden.

for at komme så tæt på. Vi deltog i forskellige initiativer på øen og i møder i landboforeningen. En anden lille ting det var svært at vænne sig til, var de tidlige møder, det kunne vi næsten ikke. Vores arbejdsplan var jo ikke beregnet til at være færdig ved syvtiden. Sådan nogle små detaljer er betydningsfulde og der er flere af dem end man skulle tro, hvis man sammenligner begge samfund.

Igen viste det sig at det med at genkende nogle ting, som jeg også gjorde da jeg var lille var meget vigtigt, og som er med til at bekræfte ens identitet. Hvordan fejrer man jul, hvad må børn og hvad må de ikke, sover de virkelig ude i barnevognen til de er tre år, hvad er det for en

dragt de har på når de er ude, hvornår hejser man Dannebrog? Lige der hvor vi troede at vi havde forstået det, var vi de eneste samsinger som havde hejst flaget, da Joachim blev gift med Alexandra.

Vores ældste datter kom hjem med historier om Loke og jætterne, men jeg vidste mindre end hun gjorde og kunne ikke besvare et eneste spørgsmål. Jeg følte mig sårbar i denne uvidenhed og frustreret, fordi jeg i Holland ville have vidst mange ting som jeg kunne fortælle hende.

Der findes kun en løsning, jeg læste hendes skolebøger, hørte bånd med børnesange og lånte børnebøger om dansk historie og kultur på biblioteket.

Vi lærte dansk hygge at kende og var ikke helt sikre på at vi altid syntes om den udbredte madkultur som syntes at være vigtigere end samværet. Hvordan gør man egentlig når man får gæster? Hvad er det de forventer? middag når de inviteres kl. 8 (som er rigelig sent i forvejen) og at man i det mindste spiser hele fødselsdagskagen og ikke som i Holland spiser et stykke og gemmer resten i køleskabet. Hvornår tilpasser man sig og hvornår indebærer tilpasningen at man overskrider nogle grænser på en sådan måde at man risikerer at miste en del af sin identitet. Det er en balancegang uden ende.

Det siges tit at hollændere og danskere ligner hinanden meget så meget, at integration ikke er et problem. Det gør de også, men som jeg lige har skitseret, ligger der alligevel nogle forskelle som ikke er iøjnefaldende, men som er af stor betydning for ens trivsel. Den førnævnte hollandske arbejdsmoral og den måske mere alvorlige og tungsindige livsmoral kontra det danske behov for hygge som skygger (eller lysner) lidt over arbejdsmoralen. Det er måske den mest markante forskel.

For mit eget vedkommende kan jeg sige, at jeg har lært meget af den danske livsglæde og afslappede forhold til livet. Jeg kom til at elske den danske kultur med jeres smukke sange og historier, og jeg kom til at elske den særlige danske humor og ordlege. Det er blevet til mange ting

som den dag i dag gør Danmark til mit hjemland ligeså meget som Holland.

Hjemve

Hvad så med de svære øjeblikke når der ingen venner eller familie er, og når man skal klare sig alene, måske med manden, hvis altså han ikke har for travlt. De øjeblikke hvor man ikke kan tillade sig at svigte sine børn, fordi man har ondt i hjertet af hjemve. Nogen ved hvad man taler om uden for mange ord. Hvad så hvis man kæmper for at finde en ny identitet, fordi den gamle ikke dur mere og ikke bliver anerkendt eller bekræftet?

Langt om længe fandt jeg ud af min overlevelsestrategi, som gik ud på én overvejelse: Hvis jeg ikke vil det her mere, skal jeg sige fra nu, i dag. Hvis jeg stadig vælger dette liv i Danmark, skal jeg tage konsekvenserne og arbejde med dem. Valget er mit.

At jeg faktisk havde et valg, gav mig en stor fornemmelse af frihed, selvrespekt og accept. I denne forbindelse forstod jeg også, at jeg ikke skulle hænge alt det der gik galt eller var svært, op på den omstændighed at vi boede i Danmark. Tingene kunne have været lige så besværlige i Holland, bare på en anden måde.

Nu og fremtiden

Efter at vi havde været landmænd i Danmark i 7 år, besluttede vi os for at sælge gården. Hvis vi gjorde op

med os selv hvad det kostede at være landmænd, ikke blot med investeringer på det finansielle, men også på det menneskelige plan, kom vi til den konklusion at de omkostninger var blevet for høje. Arbejdsglæden stod ikke mere i et rimeligt forhold til arbejdsindsatsen. Investeringer skulle være kæmpehøje for at kunne følge med i udviklingen, og vores tilid til landbrugsområdet var ikke ret stor. Vi gad ikke mere være med i racet.

En af de ting som virkelig har spillet en rolle, var bureaukratiet. Flodbølgen af regler som vi følte som en større og større byrde, og som gav os en fornemmelse af at være en mælkeproducent i statens eller EU's tjeneste, betalt af tilskud.

Det er økonomien som ligger til grund for beslutningen om at sælge sin gård, men hjertet skal ikke glemmes. Hvis man ikke kan finde sig i sit arbejde mere, hvis man i bund og grund ikke er enig i landbrugspolitikken og føler trængslen helt personligt, hvis dårlig omtale af landbruget sårer dybere og dybere, så bliver gården en tungere og tungere byrde, selvom det er ens livsværk. Så er det virkelig tiden at beslutte sig.

Vi solgte gården med vores 80 dejlige RDM køer og de 80 hektar. Rævebakken med gravhøjene, hvor jeg om sommeren næsten kunne høre pigerne hente fårene i gammel tid. Vi

solgte otte års hårdt arbejde, vi solgte en drøm! Især for min mand var det en hård nød at knække, og det blev det med at være i lang tid. Han ville være landmand, men nu var det for altid forbi.

Landbrugets fremtid gør mig urolig for landmændene i hele Europa. Jeg frygter at de, der flytter til andre lande kun for at blive bønder samtidig med at de flytter til en ny fremtid, også flygter fra en sandhed. Der vil være mindre og mindre indhold i: »At være landmand er en måde at leve på«. Eller også skal man være parat til at ændre de billeder som indtil videre har hørt med til et landmandsliv.

Konklusion

Otte år i Danmark har uden tvivl været en berigelse af mit liv. Jeg kan ikke sige det anderledes. Otte år i Danmark har skabt et nyt fædreland i mig, og jeg vil altid føle danskheden i mig, og jeg vil altid se det i mine børn. Mine erfaringer har resulteret i en bog, som jeg håber at kunne udgive både på dansk og hollandsk. Jeg har ikke kun skrevet historien, fordi jeg ville beskrive livet for en fremmed bondekone i Danmark ud fra landbrugets perspektiv. Det er også en historie om mennesket bag arbejdstøjet, en historie om livsglæde og de kræfter som findes i hvert eneste menneske.